

HET NEDERLANDSE FILM- EN BIOSCOOPBEDRIJF IN MOBILISATIETIJD (SEPTEMBER
1939 - DECEMBER 1939)

Naam: Jeroen Splinter BA

Studentnummer: 3990494

20 februari 2018

1e Begeleider: Dr. André van der Velden

2e Begeleider: Dr. Judith Keilbach

Abstract

In this thesis, the reaction of the Dutch film- and cinema businesses on the Dutch neutrality politics during the first months of the Second World War, from September 1939 to December 1939, is researched. The fact that Dutch film businesses profited from the neutrality politics during the Great War, makes the question on how the Dutch film businesses responded to the outbreak of the Second World War a legitimate one. The reaction of Dutch film and cinema businesses is researched through analysis of Dutch trade press (*Het Nieuwe weekblad voor de cinematografie*) and the official news bulletin of the Dutch cinema league (*Officieel orgaan van den Nederlandschen Bioscoop-bond*). It is argued that the Dutch film entrepreneurs showed an active response to the challenges brought by the war, defending their business and finding new business opportunities. It is argued that the experiences from the Dutch neutrality period during the Great war might have influenced entrepreneurial strategies of Dutch film businesses.

Inhoudsopgave

Abstract	i
Inhoudsopgave.....	ii
1. Inleiding en historiografie	1
1.1 Ondernemerschap in het film- en bioscoopbedrijf	2
1.2 Het Nederlandse film en bioscoopbedrijf anno 1939	4
1.3 Bronnen	5
1.4 Methode.....	7
1.5 Opzet	8
2. De Nederlandse neutraliteitspolitiek vanaf september 1939	9
2.1 Afschrikken van een buitenlandse invasie: Gewapende neutraliteit	9
2.2 Neutraliteit.....	11
2.2.1 Handel in oorlogstijd.....	11
2.2.2 Neutrale publieke ruimte	12
3. Neutrale publieke opinie	14
3.1 Voorgeschiedenis	14
3.2 De NBB en het beleid.....	15
3.3 Conclusie.....	23
4. De moeilijkheden en mogelijkheden van de mobilisatie.....	25
4.1 Problemen in de eerste dagen van de mobilisatie.....	25
4.2 Gemobiliseerde militairen voor half-geld naar de film	26
4.3 Ter nut en vermaak: gratis filmvoorstellingen voor de gemobiliseerde militairen	28
4.4 Conclusie.....	30
5. Het film- en bioscoopbedrijf in een tijd van tekorten.....	33
5.1 Nijpende problemen	34
5.2 Voorbereidingen voor een lange oorlog	35
5.3 Conclusie.....	37
6: Conclusie.....	38
Literatuurlijst:.....	46

1. Inleiding en historiografie

Ook in den moeilijken tijd moet het publiek op de bioscoop kunnen rekenen.
Wij zouden haast willen zeggen: dan juist!¹

Met het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog op 1 september 1939 brak een tijd aan met veel onzekerheden, ook voor Nederland. De Eerste Wereldoorlog oorlog was 20 jaar geleden officieel beëindigd. Een groot deel van de Nederlandse bevolking had, ondanks dat Nederland neutraal was gebleven, ook de gevolgen van de oorlog gevoeld. Met de naweeën van de crisisjaren in de jaren dertig was een nieuwe oorlog het laatste waar de bevolking op zat te wachten.

Het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog zal binnen het Nederlandse film- en bioscoopbedrijf niet alleen negatieve connotaties hebben gehad. Uit bestaande literatuur blijkt dat het bedrijf voorspoed had gekend tijdens de Eerste Wereldoorlog. Ivo Blom geeft bijvoorbeeld aan dat de Nederlandse filmproductie in de jaren 1914-1918 groeide ondermeer als gevolg van de Nederlandse neutraliteitspolitiek.² Het bioscoopbedrijf beleefde ook een van haar hoogtijdagen. Het bioscoopbezoek groeide bijvoorbeeld door de instroom van Belgische vluchtelingen en de mobilisatie. Volgens Judith Thissen en André van der Velden is de groei van het bioscooppubliek daarnaast ook toe te wijzen aan een brandstoftekort als gevolg van de neutraliteitspolitiek.³ Waar de kansen zich voordeden, kon het Nederlandse film- en bioscoopbedrijf profiteren van de omstandigheden.

Vanwege de kennis over de Eerste Wereldoorlog, en het feit dat het waarschijnlijk was dat ondernemers actief waren die de Eerste Wereldoorlog zelf hadden meegemaakt, is het relevant om te onderzoeken hoe het film- en bioscoopbedrijf reageerde op een nieuwe oorlogsperiode waarin de bevolking ervan uitging dat Nederland neutraal zou blijven. Daarom zal in dit onderzoek de volgende vraag centraal staan:

- Hoe reageerde het Nederlandse filmbedrijf op het door de Nederlandse overheid gevoerde neutraliteitsbeleid in de context van het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog?

¹ "Filmimport in oorlogstijd," *Officieel orgaan van den Nederlandschen bioscoop-bond*, 16 december 1939, 7.

² Ivo Blom, "Business as usual?: Filmhandel, bioscoopwezen en filmpropaganda in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog," in *Leven naast de catastrofe. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog*, red. Hans Binneveld et al. (Hilversum: Verloren, 2001), 131-3; Zie ook: Ivo Blom, *Jean Desmet and the Early Dutch Film Trade* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2003), 246-50.

³ Judith Thissen en André van der Velden, "Klasse als factor in de Nederlandse filmgeschiedenis: Een eerste verkenning," *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 12, nr. 1 (2009): 56-7.

Om deze vraag te beantwoorden zullen de volgende deelvragen worden behandeld.

1. Welke onderdelen kende het neutraliteitsbeleid en hoe beïnvloedden die de omstandigheden waaronder het Nederlandse filmbedrijf moest opereren?
2. Hoe reageerden verschillende spelers in het Nederlandse filmbedrijf op verschillende onderdelen van het Nederlandse neutraliteitsbeleid en de daaruit voortvloeiende omstandigheden?

De reactie van het Nederlandse film- en bioscoopbedrijf op de Nederlandse neutraliteitspolitiek tijdens de beginfase van de Tweede Wereldoorlog is tot op heden nog niet uitgebreid onderzocht. Er bestaat hier een hiaat in de Nederlandse filmgeschiedschrijving van de jaren dertig en veertig. De eerste bijdragen in de Nederlandse filmgeschiedschrijving over de mobilisatieperiode hebben de film *ERGENS IN NEDERLAND* (1940) als onderwerp.⁴ In hun respectievelijke bijdragen aan twee oudere bundels bespreken Katinka Diettrich en Henk van Gelder deze film slechts zeer rudimentair, maar zij schenken daarbij geen aandacht aan de context van de mobilisatie en neutraliteitspolitiek.⁵ Meer recentelijk heeft de filmkeuring voorafgaand aan de Tweede Wereldoorlog enige aandacht gekregen. Zowel Roel Vande Winkel, als Ingo Schiweck publiceerde een artikel waarin kort werd ingegaan op hoe Nederland omging met buitenlandse films.⁶ Zij bespreken dit beleid echter niet specifiek in relatie tot de mobilisatieperiode. Thomas Leeftang bespreekt in zijn monografie *Verboden voor Joden* rudimentair de maatregelen die de centrale commissie voor de filmkeuring nam tijdens de mobilisatieperiode.⁷ Hij geeft echter weinig achtergronden, en bespreekt niet hoe het film- en bioscoopbedrijf reageerde op deze maatregelen.

1.1 Ondernemerschap in het film- en bioscoopbedrijf

Dit onderzoek heeft als doel om de reacties van het filmbedrijf op het neutraliteitsbeleid van de Nederlandse overheid te onderzoeken. Hierdoor wordt de aandacht gericht op bedrijfsvoering. Om deze reden is het ook van belang om dit onderzoek te plaatsen binnen het kader

⁴ *ERGENS IN NEDERLAND* is de enige speelfilm die in Nederland is geproduceerd en uitgebracht in de mobilisatietijd 1939-1940.

⁵ Katinka Diettrich, "De Nederlandse speelfilm in de jaren dertig," in *Geschiedenis van de Nederlandse film en bioscoop tot 1940*, red. Karel Dibbets en Frank van der Maden (Weesp: Het Wereldvenster, 1986), 116-44; Henk van Gelder, *Hollands Hollywood: Alle Nederlandse speelfilms 1934-1990* (Amsterdam: Uitgeverij Luitingh-Sijthoff, 1995), 53-4.

⁶ Roel Vande Winkel, "Filmjournaals in bezet Nederland (1940-1944): De Nederlandse nieuwsfilmoorlog in internationaal perspectief," *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 6, nr. 1 (2003): 80-2; Ingo Schiweck, "Dutch-German Film Relations under German Pressure and Nazi Occupation, 1933-45," in *Cinema and the Swastika: The International expansion of Third Reich Cinema*, red. Roel Vande Winkel en David Welch (New York: Palgrave-Macmillan, 2007), 207-9.

⁷ Thomas Leeftang, *Verboden voor Joden: De bioscoop in de oorlog*, 2e editie (Soesterberg: Aspekt, 2009), 131.

van filmhistorische onderzoeken met een sterke oriëntatie op ondernemerschap. De dissertatie “Spreekende Films” van Karel Dibbets is een van de eerste Nederlandse studies naar filmondernemerschap. Dibbets bespreekt in deze these de wijze waarop ondernemers omgingen met de invoering van de geluidsfilm in Nederland tijdens de jaren 1928-1933. Dibbets bekijkt filmondernemerschap met name uit de focus van innovatie. Hij toont daarbij aan dat het verloop van innovatie werd beïnvloed door een samenspel tussen economische en maatschappelijke processen.⁸ Ivo Blom beschrijft in zijn monografie *Jean Desmet and the Early Dutch Film Trade* de carrière van de Nederlandse filmondernemer Jean Desmet in relatie tot de Desmet collectie. Zijn monografie gaat in op hoe de collectie gevormd is door het verloop van de carrière van Desmet. Blom bespreekt de historische ontwikkelingen die een invloed hadden op de loopbaan van Desmet om te verklaren hoe de Desmet collectie tot stand is gekomen. Het ondernemerschap van Desmet speelt echter een ondergeschikte rol.⁹ Fransje de Jong doet in haar dissertatie “Joodse ondernemers in het Nederlandse film- en bioscoopbedrijf tot 1940” onderzoek naar de wijze waarop etniciteit en cultuur invloed hebben op de wijze waarop etniciteit het ondernemerschap van joodse filmondernemers beïnvloedde.¹⁰

In dit onderzoek wordt de term ondernemerschap, net zoals in de dissertatie van Fransje de Jong, ingevuld als de wijze waarop ondernemers hun bedrijf leiden. De Jong baseert zich in haar onderzoek op de definitie van ondernemerschap van Keetie Sluyterman.¹¹ Sluyterman verstaat onder ondernemerschap specifieke ondernemersstrategieën. Dit zijn de keuzes die door de bedrijfsleiding worden gemaakt ten opzichte van human-resource management, houding ten opzichte van de overheid, het aanbod aan de consument, gebruik van technologie, en inkoop en promotie.¹² Deze strategieën worden volgens Sluyterman met name beïnvloed door de maatschappelijke en sociale context. Een ondernemer zou volgens haar altijd inspelen op de veranderende maatschappelijke omstandigheden. Volgens Sluyterman komen ondernemersstrategieën tot stand naar aanleiding van sociale, culturele, economische en politieke factoren.¹³

⁸ Karel Dibbets. “Spreekende films: de komst van de geluidsfilm in Nederland 1928-1933” (PhD diss., Universiteit van Amsterdam, 1993).

⁹ Blom, *Jean Desmet and the Early Dutch Film Trade*, 19-36.

¹⁰ Fransje de Jong, “Joodse ondernemers in het Nederlandse film- en bioscoopbedrijf tot 1940” (PhD diss., Universiteit Utrecht, 2013).

¹¹ de Jong, “Joodse ondernemers in het Nederlandse film- en bioscoopbedrijf tot 1940,” 17.

¹² Keetie Sluyterman, *Kerende kansen: Het Nederlandse bedrijfsleven in de twintigste eeuw* (Amsterdam: Boom, 2003), 14-5.

¹³ Sluyterman, *Kerende kansen*, 12-3.

1.2 Het Nederlandse film en bioscoopbedrijf anno 1939

Omdat de context een belangrijke rol speelt in het begrijpen van ondernemersstrategieën, is het van belang om kort stil te staan bij de organisatie van het Nederlandse film- en bioscoopbedrijf in 1939. Vanaf 1921 tot en met 1993 was de Nederlandse Bioscoopbond (vanaf hier: NBB) de invloedrijkste speler binnen het filmbedrijf. De bond vormde een koepel waarin het Nederlandse film- en bioscoopbedrijf zich had verenigd om een vuist te kunnen maken tegen de door regionale overheden en de nationale overheid opgelegde belemmeringen op het bioscoopbedrijf. Voor de meeste ondernemers bleef de bond een middel om hun ondernemingen te beschermen tegenover de overheid.¹⁴ Voor de grote ondernemers was de mate waarmee de NBB het filmbedrijf kon controleren ook interessant. De invoering van het standaardcontract in 1926 vergrootte de controle van de NBB op het filmbedrijf. Het belangrijkste aspect van het contract was dat werd bepaald dat aangesloten distributeurs enkel hun films mochten verhuren aan aangesloten exploitanten. Het werd een belangrijk middel om disloyaliteit en het overtreden van de regels te bestraffen. Indien een bedrijf zich niet hield aan de bondsregels, kon het lidmaatschap door de NBB tijdelijk of zelfs voorgoed worden ingetrokken, waarmee het bedrijf effectief werd uitgesloten van de filmmarkt.¹⁵ Vanaf 1937 vielen alle onderdelen van het filmbedrijf, filmdistributeurs, bioscoopexploitanten en de filmproductiebedrijven, binnen de invloedssfeer van de NBB.¹⁶

Het Nederlandse film- en bioscoopbedrijf wordt in de literatuur beschreven als een kartel, met de NBB als voornaamste speler. De bevindingen van Karel Dibbets uit het artikel "Het bioscoopbedrijf tussen twee wereldoorlogen" zijn in de filmgeschiedschrijving leidend geweest in deze discussie. Het artikel van Dibbets bevat echter al een nuance op dit beeld, dat binnen de literatuur vaak buiten beschouwing wordt gelaten. Dibbets schrijft dat de NBB, na een stoeve start in de jaren twintig, in de jaren dertig een belangrijke positie in kon in nemen door vanaf 1936 een selectief beleid op de bouw van theaters te voeren. De NBB stelde daarnaast vanaf 1937, op aanvraag van haar leden, een prijsreglement in. Hierdoor konden de bedrijven elkaar niet uit de markt prijzen.¹⁷

Dibbets bevindingen over de moeilijke beginjaren van de NBB worden vaak buiten beschouwing gelaten. Hierdoor ontstaat uit de literatuur het beeld dat de NBB een almachtige

¹⁴ Karel Dibbets, "Het bioscoopbedrijf tussen twee wereldoorlogen," in *Geschiedenis van de Nederlandse film en bioscoop tot 1940*, red. Karel Dibbets en Frank van der Maden (Weesp: Het Wereldvenster, 1986), 237-43, 49-56.

¹⁵ Dibbets, "Het bioscoopbedrijf tussen twee wereldoorlogen," 254-6.

¹⁶ *Ibid.*, 249.

¹⁷ *Ibid.*, 257.

organisatie was die alle facetten van het Nederlandse film- en bioscoopbedrijf controleerde.¹⁸ In 2013 hebben André van der Velden, Fransje de Jong en Thunnis van Oort geprobeerd om in hun artikel “De bewogen beginjaren van de Nederlandse bioscoopbond” aan te tonen dat de NBB tot 1925 moeilijkheden had om haar machtspositie op te bouwen en te behouden. Van der Velden, De Jong en Van Oort tonen aan dat de NBB moeilijk voet aan de grond kon krijgen vanwege drie redenen. Ten eerste waren nog niet alle ondernemers aangesloten, waardoor het boycotten van ondernemers buiten de bond faalde. Ten tweede toonde de bond tekenen van corruptie door haar connectie tussen het bestuur en de bedrijven van Loet C. Barnsteijn. Ten derde waren er alternatieve modellen die volgens een deel van de Nederlandse filmondernemers efficiënter waren dan het gecentraliseerde model van de NBB. De NBB kon haar macht pas consolideren omdat er een gezamenlijk optreden vereist was tegen de invoering van de bioscoopwet van 1926.¹⁹

1.3 Bronnen

Voor het beantwoorden van de hoofdvraag is een historisch bronnenonderzoek met artikelen uit de contemporaine vakpers uitgevoerd om inzicht te krijgen in de reacties van het film- en bioscoopbedrijf ten aanzien van de Nederlandse neutraliteitspolitiek. Hiervoor zijn artikelen uit de twee belangrijkste vakbladen van het Nederlandse filmbedrijf geselecteerd: het *Nieuwe weekblad voor de cinematografie* (vanaf hier: *Nieuwe weekblad*) en het *Officieel orgaan van den Nederlandschen bioscoop-bond* (vanaf hier: *Officieel orgaan*).

Het *Officieel orgaan* was de officiële uitgave van de NBB. Het tijdschrift verscheen in het interbellum meestal twee keer per maand, meestal rond de eerste en de zestiende dag van de respectievelijk maand. Het blad stond in 1939 onder de redactie van de NBB en publiceerde informatie over de bezigheden van de bond, de uitslagen van de Centrale Commissie voor de Filmkeuring, uitspraken van de geschillencommissie en de nieuwigheden omtrent wetten en regelgeving. Het *Officieel orgaan* had voornamelijk een publiek binnen de bioscoopwereld.²⁰

¹⁸ Jaap Boter, Clara van Pavord-Overduin en John Sedgwick stellen in hun artikel “Explanations for the Restrained Development of the Dutch Cinema Market in the 1930s” dat de NBB in de jaren dertig een grote mate van controle had op de markt, als voorbeeld noemen zij het selectieve bouwbeleid en de invoering van het prijsreglement. Ze bespreken niet de ontwikkeling van de NBB in de jaren twintig. Zie: Jaap Boter, Clara van Pavord-Overduin en John Sedgwick, “Explanations for the Restrained Development of the Dutch Cinema Market in the 1930s,” *Enterprise & Society* 13, nr. 3 (2012): 644-5.

¹⁹ Fransje de Jong, André van der Velden en Thunnis van Oort, “De bewogen begin jaren van de Nederlandse bioscoopbond,” *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 16, nr. 2 (2013): 23-42.

²⁰ Mirande de Jong, *Gids voor Nederlandse filmtijdschriften: van 1912 tot heden* (Amsterdam: Stichting Film en Wetenschap, 1990), 59-60.

Het *Nieuwe weekblad* was een Nederlands filmvakblad dat wekelijks op zaterdagen verscheen. Het blad stond onder redactie van Pier Westerbaan, en diende de facto ook als een spreekbuis voor de NBB. Hoewel het *Nieuwe weekblad* in de eerste plaats het film- en bioscoopbedrijf bediende, was het tijdschrift ook gericht op de pers en de overheid. Pier Westerbaan was tijdens het interbellum de belangrijkste uitgever in de niche van film-tijdschriften. Hij gaf naast het *Nieuwe weekblad* ook het tijdschrift *Cinema en Theater* uit, een uitgave die gericht was op een algemeen publiek.²¹ Het *Nieuwe weekblad* was in de eerste plaats een advertentieblad waarin distributeurs en filmproducenten hun noviteiten probeerden te slijten aan bioscoopexploitanten. Daarnaast werden artikelen uit het *Officieel orgaan* herdrukt en werd nieuws uit het filmbedrijf uit binnen- en buitenland gepubliceerd. Jaarverslagen van aan de filmwereld gerelateerde instituties werden ook gepubliceerd in dit blad. Volgens Thunnis van Oort had Westerbaan goede contacten in het Nederlandse film- en bioscoopbedrijf waardoor hij goed ingevoerd was. Het *Officieel orgaan* werd bijvoorbeeld gedrukt in zijn drukkerij. Het *Nieuwe weekblad* was door de kennis van Westerbaan en door het toedoen van een grote hoeveelheid steun van het bondsbestuur van de NBB het belangrijkste vakblad voor het Nederlandse film- en bioscoopbedrijf geworden.²²

Er is gekozen om met deze bronnen te werken omdat deze beheerd werden door belangrijke figuren uit het Nederlandse film- en bioscoopbedrijf. Zoals aangegeven in paragraaf 1.2 kende het Nederlandse film- en bioscoopbedrijf een strak georganiseerd karakter onder de leiding van de NBB. Hierdoor kan worden aangenomen dat de reactie van de NBB in hoge mate representatief is voor het Nederlandse filmbedrijf. De geselecteerde bronnen kunnen daarom een representatief beeld vormen van de gemeenschappelijke reactie van het film- en bioscoopbedrijf op de neutraliteitspolitiek. Een beperking van de geselecteerde bronnen is dat zij nauwelijks inzicht bieden in reacties van individuele ondernemers. De selectie van bronnen volstaat, omdat dit onderzoek een verkennend karakter heeft, dat zich richt op een macroniveau.

De bronnen zijn geselecteerd op basis van hun verband met de Nederlandse neutraliteitspolitiek. Op basis van secundaire literatuur, alsmede een eerste verkenning van het materiaal, zijn drie thema's geselecteerd, waarvan beargumenteerd kan worden dat deze een mogelijke invloed zouden hebben op het filmbedrijf, namelijk: de filmkeuring, de mobilisatie, en de economie tijdens de mobilisatie.

²¹ Thunnis van Oort, "Het Nederlandse filmtijdschrift en de markt," *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 13, nr. 2 (2010): 158-62.

²² Van Oort, "Het Nederlandse filmtijdschrift en de markt," 161.

Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van artikelen vanaf september 1939 tot en met december 1939. De reden voor de inperking van het onderzoek is dat de meeste maatregelen rond de neutraliteitspolitiek genomen zijn in de eerste maanden na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog. Deze afbakening maakt het mogelijk om een goed beeld te schetsen van de reactie van het Nederlandse film- en bioscoopbedrijf op de neutraliteitspolitiek.

1.4 Methode

De geselecteerde artikelen zijn onderworpen aan een bronkritiek. Deze methode biedt de onderzoeker de mogelijkheid om de bron te beoordelen in relatie tot het geheel van contemporain materiaal. Het doel van deze beoordeling is om uitspraken te doen over de getuigenis van een bron. Het kan hierbij gaan over in hoeverre de bron een goed beeld geeft van een historische gebeurtenis. De methode kan tevens worden gebruikt om de betrouwbaarheid van de bron te onderzoeken.²³ Om uitspraken te doen over deze onderdelen dient een externe en een interne kritiek te worden uitgevoerd.

Elk artikel is onderworpen aan een externe kritiek, welk als doel heeft om de bron in het tijdsgewricht te beoordelen. Per bron is onderzocht wie de auteur van de bron is, met welk doel en voor welk publiek de bron is geschreven. Indien in een artikel een bron wordt geciteerd, dient later ook te worden beredeneerd wat de reden kan zijn voor het citeren van de specifieke bron. Het beantwoorden van deze vragen is van belang omdat een historische getuigenis voorkomt uit een persoon die gebonden is aan een bepaalde plek in de historie en contemporaine maatschappij. De waarde van een getuigenis vloeit voort uit deze standplaatsgebondenheid.²⁴

Om de inhoud van de bron te beoordelen is een interne kritiek uitgevoerd. Hier wordt de waarde van de getuigenis in de bron gewogen. In deze stap wordt beoordeeld wat de betekenis van de getuigenis is, en hoe aquaraat deze kan zijn naar aanleiding van wat de auteur kon vertellen of wilde vertellen.²⁵ Bij deze stap wordt de wijze waarop de informatie wordt gepresenteerd bestudeerd. De inhoud en presentatie van de bron kunnen beïnvloed worden door belangen waarmee de auteur zich identificeert. In dit geval is het van belang dat de inhoud verandert om een belang of doel van de auteur te ondersteunen. Dit is zichtbaar als het bijvoorbeeld gaat over de presentatie van statistiek. In de lay-out van een grafiek zouden

²³ Marc Boone, *Historici en hun metier: Een inleiding tot de historische kritiek* 4^e editie (Gent: Academia Press, 2015), 102.

²⁴ Boone, *Historici en hun metier*, 113.

²⁵ *Ibid.*, 102.

bijvoorbeeld enkele getallen gunstiger gepresenteerd kunnen worden, om zo beter het belang van de auteur te ondersteunen.²⁶

Op basis van de interne en externe kritiek kan de bron geïnterpreteerd worden. Hier is vooral gekeken naar de rol die elke tekst speelt in de reactie van het film- en bioscoopbedrijf op de Nederlandse neutraliteitspolitiek en de gevolgen daarvan. Wanneer het gaat om artikelen die oorspronkelijk afkomstig zijn uit bronnen buiten het film- en bioscoopbedrijf, maar wel gereproduceerd zijn in het *Nieuwe weekblad* c.q. *Officieel orgaan*, is ook gekeken naar de strategische waarde van een tekst. Met dit onderdeel van de rederatie wordt onderzocht welk belang deze bron diende voor het film- en bioscoopbedrijf.

1.5 Opzet

Deze theses is als volgt opgebouwd. Allereerst zal in hoofdstuk 2 uiteengezet worden wat de neutraliteitspolitiek inhield, en welke facetten hier onderdeel van waren. Vervolgens wordt per hoofdstuk een onderdeel van de neutraliteitspolitiek behandeld. In hoofdstuk 3 wordt besproken welke door de overheid genomen maatregelen om de neutraliteit van de publieke opinie te waarborgen invloed hadden op het film- en bioscoopbedrijf. Er zal uiteen worden gezet hoe het film- en bioscoopbedrijf hierop reageerde. In hoofdstuk 4 wordt de invloed van de mobilisatie van de Nederlandse strijdkrachten vanaf 28 augustus 1939 op ondernemersstrategieën binnen het film- en bioscoopbedrijf besproken. In hoofdstuk 5 wordt de economische landsverdediging besproken, en de wijze waarop het Nederlandse film- en bioscoopbedrijf hierop reageerde. Deze drie hoofdstukken volgen elk dezelfde opbouw. Na een korte inleiding, wordt er een chronologisch overzicht gegeven van de gebeurtenissen. In elk hoofdstuk wordt uiteengezet wat het gevolg van deze gebeurtenissen was voor het film- en bioscoopbedrijf en hoe ondernemers binnen het bedrijf hiermee op reageerden. Hoofdstuk 3 tot en met 5 zullen worden afgesloten met een bespreking van de reactie van het filmbedrijf op de omstandigheden waarmee zij geconfronteerd werd. Waar relevant, zal deze reactie worden besproken in relatie tot (film)ondernemerschap en bestaande kennis over het Nederlandse film- en bioscoopbedrijf. In de conclusie zal vervolgens antwoord worden gegeven op de hoofdvraag en de deelvragen. Tevens worden de resultaten in relatie tot de bestaande literatuur besproken en zullen adviezen voor vervolgonderzoek geformuleerd worden.

²⁶ Ibid., 117-22.

2. De Nederlandse neutraliteitspolitiek vanaf september 1939

Van het bedrijfsleven in ons land wordt op het ogenblik zeer veel gevergd. En op tal van punten is een onaangename terugslag reeds op te merken. Ook in ons bedrijf heeft men de moeilijkheden ten volle ondervonden. In deze dagen ontbreekt velen de lust om ontspanning te zoeken en bovendien zijn vele bezoekers (...) heen gegaan om paraat te zijn (...). Bovendien zijn in vele gevallen bedrijven ontwricht, doordat werkkrachten behoren tot hen, die hun plichten als Nederlander vervullen.²⁷

Het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in september 1939 betekende dat, net zoals in 1914-1918, voor Nederland een spannende tijd aanbrak. Nederland had sinds de Belgische revolutie in 1830 niet meer deelgenomen aan een groot militair conflict. De ervaringen van de Frans-Duitse oorlog in 1870-1871 en de Eerste Wereldoorlog in 1914-1918 zorgden dat neutraliteit, zowel binnen de politiek als binnen de Nederlandse bevolking, een breed draagvlak had. De door de Nederlandse overheid gevoerde neutraliteitspolitiek kan samengevat worden tot twee kernpunten:

1. Het afschrikken van belligerenten tot een aanval op Nederland.
2. Gelijkwaardige behandeling van de strijdende partijen.

De neutraliteitspolitiek tijdens de Eerste Wereldoorlog werd door de Nederlandse overheid ervaren als een succes, waardoor in september 1939 werd besloten om voor gelijke maatregelen te kiezen als in augustus 1914.²⁸

2.1 Afschrikken van een buitenlandse invasie: Gewapende neutraliteit

De Nederlandse regering mobiliseerde nog voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog de krijgsmacht. De heersende gedachte binnen de politiek was dat dit de strijdende partijen zou tonen dat men te allen tijde bereid was om haar neutraliteit te verdedigen. De internationale spanningen liepen in de weken voorafgaand aan september 1939 zo hoog op, dat de Nederlandse overheid op 23 augustus een telegram verzond waarin gewaarschuwd werd voor een voormobilisatie. Op 24 augustus werd daadwerkelijk het bevel gegeven tot

²⁷ "Dagen van spanning," *Nieuwe weekblad voor de cinematografie*, 1 september 1939, 1.

²⁸ Thomas van Gent, "Het falen van de Nederlandse gewapende neutraliteit, september 1939 - mei 1940" (PhD diss., Universiteit van Amsterdam, 2009), 225.

voormobilisatie, op 28 augustus werd via een derde telegram een bevel gegeven tot de algemene mobilisatie.²⁹

De mobilisatie had enkele gevolgen voor het filmbedrijf. Ten eerste speelden er direct na het uitroepen van de mobilisatie logistieke problemen. Het treinverkeer werd door de legerleiding gevorderd zodat alle gemobiliseerde troepen zo snel mogelijk naar hun standplaats vervoerd konden worden. Zolang de mobilisatie duurde kon het leger op enig moment het treinverkeer vorderen. Het transport van films van de filmverhuurkantoren naar hun cliënten geschiedde gedeeltelijk met de trein. De mobilisatie had daarom als direct gevolg dat er extra werk verzet moest worden om de films op de plaats van hun bestemming te krijgen. Daarnaast kon het Nederlandse leger indien gewenst ook gebouwen, voertuigen en dieren opeisen ten bate van de landsverdediging. Al deze factoren konden een succesvolle voortzetting van het filmbedrijf in gevaar brengen.

Naast de lichte van dienstplichtigen van 1939 werden ook alle lichten van 1924 tot en met 1938 opgeroepen om het leger te versterken. Tot deze lichten behoorden uiteraard ook medewerkers binnen het bioscoopbedrijf, wat ervoor zorgde dat enkele bedrijven moeilijkheden ervoeren om de normale bedrijfsvoering door te zetten. Direct na de mobilisatie was er minder personeel om voorstellingen te geven, het publiek te bedienen, of om films te huren.³⁰

Het uitroepen van de mobilisatie had echter niet alleen negatieve gevolgen voor het film- en bioscoopbedrijf, maar ook legio klanten. De mobilisatie bracht 351.000 veelal jonge mannen onder de wapenen, die tijdens hun verlof vermaakt wilden worden.³¹ Tijdens de vorige algemene mobilisatie 25 jaar geleden was gebleken dat de gemobiliseerde mannen tijdens hun vrije uren vaak de bioscoop bezochten.³² Daarnaast had het Nederlandse leger tijdens de Eerste Wereldoorlog een ontwikkeling- en ontspanningsprogramma opgezet. In het kader van het ontwikkeling- en ontspanningsprogramma werden vanaf 1917 filmvertoningen op ontspanningsavonden aangeboden aan de gemobiliseerde troepen.³³ In 1939

²⁹ Van Gent, "Het falen van de Nederlandse gewapende neutraliteit," 222-3.

³⁰ Het artikel "Dagen van spanning" uit *Nieuwe weekblad voor de cinematografie* toont disruptieve werking van de mobilisatie op het bioscoopbedrijf. Zie: "Dagen van spanning," 1.

³¹ Van Gent, "Het falen van de Nederlandse gewapende neutraliteit," 222-3.

³² Blom, "Business as usual," 130; Blom, *Jean Desmet and the Early Dutch Film Trade*, 245-6; Thissen en van der Velden, "Klasse als factor in de Nederlandse filmgeschiedenis," 56-7.

³³ Anja Brok, "War, Neutrality and Mobilisation: Securing the Unemployed in Germany and the Netherlands 1914-1927" (PhD diss., University of Western Australia, 2013), 87-89. Brok schrijft dat de Centrale Commissie voor Ontwikkeling en Ontspanning der Gemobiliseerde Troepen (CCOO) beschikking had over een bioscoopauto. Uit een studie van contemporaine kranten in Delpher blijkt dat de CCOO vanaf oktober 1917 de bioscoopauto tot haar beschikking had. Zie: "Eene bioscoopauto," *Het Nieuwsblad van het Noorden*, 15 oktober 1917, 1; "Bioscoop-auto," *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 14 oktober 1917, 1.

werd opnieuw een bureau voor ontwikkeling en ontspanning in het leven geroepen. Anders dan tijdens de Eerste Wereldoorlog kreeg film direct een plek in het programma voor ontwikkeling en ontspanning (vanaf hier: programma O. en O.).³⁴ Voor het Nederlandse filmbedrijf bood de mobilisatie ook kansen op financiële groei.

2.2 Neutraliteit

Een tweede kernpunt in de Nederlandse buitenlandse politiek vanaf 1840 was dat men een neutrale positie zou innemen bij de behandeling van vreemde mogendheden. Dit betekende dat in vreedstijd dat er geen bondgenootschappen aangegaan zouden worden. Het betekende tijdens een internationaal conflict dat Nederland niet openlijk een partij zou steunen. Nadat Groot-Brittannië en Frankrijk, in reactie op de Duitse inval van Polen, Duitsland de oorlog verklaarden op 3 september 1939, besloot de Nederlandse overheid onmiddellijk de neutraliteit te verklaren. Nog diezelfde dag werd een neutraliteitsverklaring uitgegeven.³⁵

2.2.1 Handel in oorlogstijd

De neutraliteitsverklaring had gevolgen voor de import- en export. Nadat de Britse en de Franse overheid de oorlog hadden verklaard, legden de respectievelijke overheden een handelsblokkade op aan Duitsland. Dit betekende dat alle schepen, ook van neutrale mogendheden, op last van de Britse- of Franse overheden gecontroleerd moesten worden op ‘contrabande.’ Contrabande werd door Groot-Brittannië gedefinieerd als goederen waarmee de vijand geholpen kon worden. De handelsblokkade had als gevolg dat het langer duurde voordat goederen in Nederland aankwamen, of – als ze tot contrabande werden verklaard – helemaal niet kwamen.

De Nederlandse overheid kon door haar keuze om neutraal te blijven niet daadkrachtig optreden tegen de handelsblokkade. De overheid werd geconfronteerd met een beleidsdilemma: de blokkade accepteren betekende dat er partij zou worden gekozen voor de geallieerden, de blokkade volledig omzeilen zou betekenen dat er partij zou worden gekozen voor de Duitsers. De keuze voor een bepaalde oplossing zou door een van de oorlogvoerende mogendheden opgevat kunnen worden als het kiezen van een partij. Daarmee was Nederland

³⁴ De NBB geeft in het *Officieel orgaan van den Nederlandschen bioscoop-bond* van 1 september aan dat zij in overleg is getreden met het hoofdkwartier van de generale staf om te bespreken hoe invulling kan worden gegeven aan afspraken om filmvoorstellingen te organiseren voor gemobiliseerde militairen. Zie: “*Reductie voor militairen*,” *Officieel orgaan van den Nederlandschen bioscoop-bond*, 1 september 1939, 3.

³⁵ Van Gent, “Het falen van de Nederlandse gewapende neutraliteit,” 223.

niet meer neutraal. Dit zou door een van de mogelijkheden gebruikt kunnen worden om een invasie te legitimeren.³⁶

Een concreet gevolg voor het filmbedrijf was dat de import van films verstoord werd. Hierdoor kon een tekort ontstaan aan nieuwe buitenlandse films.³⁷ In ogenschouw genomen dat het grootste deel van het filmaanbod in de Nederlandse bioscopen bestond uit geïmporteerde films, kon dit tot problemen leiden.³⁸ Een tekort bracht echter ook kansen voor het Nederlandse filmbedrijf.³⁹ Er was immers een hiaat, wat gevuld kon worden met eigen producties, zoals dat eerder gebeurde tijdens de Eerste Wereldoorlog

Daarnaast dreigde voor Nederland schaarste als gevolg van verminderde productie in het buitenland. Economische oorlogshandelingen konden schaarste versterken. Ervaringen uit de Eerste Wereldoorlog leerden de overheid dat deze schaarste kon leiden tot oproer. Dit kon leiden tot een inbreuk op de landsverdediging, waarover in hoofdstuk 5 meer uitleg wordt gegeven. Loe de Jong geeft aan dat de Nederlandse overheid besloot om na de mobilisatie in te grijpen door enkele producten te rantsoeneren om zo problemen voor te zijn. Het gaat hier onder meer om voeding en brandstoffen.⁴⁰

2.2.2 Neutrale publieke ruimte

Het was evident dat de Nederlandse publieke opinie niet neutraal was.⁴¹ Toch was het voor de Nederlandse overheid van groot belang om de strijdende partijen te overtuigen dat Nederland onpartijdig in het conflict stond. Daarnaast moest men aantonen dat de Nederlandse overheid haar bevolking niet beïnvloedde om te kiezen voor een bepaalde partij.

³⁶ Loe De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, Vol. 2, Neutraal (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1969), 167-75.

³⁷ In het *Jaarverslag Nederlandsche Bioscoop Bond 1939* wordt geschreven dat op het gebied van de import in voorgaande jaren men zich bezighield met de vraag hoe om te gaan met het enorme aanbod aan buitenlandse films. Na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog is het enigszins op gang houden van de filmimport een belangrijk vraagstuk voor de NBB. "Filmimport," *Jaarverslag Nederlandsche Bioscoop Bond 1939*, 1 April 1940, 58.

³⁸ "Filmimport," 59.

³⁹ Als gevolg van een handelsblokkade had de Nederlandse filmproductie tijdens de Eerste Wereldoorlog een spectaculaire groei doorgemaakt, zie: Blom, "Business as usual," 131-3; Blom, *Jean Desmet and the Early Dutch Film Trade*, 246-50.

⁴⁰ de Jong, *Neutraal*, 187.

⁴¹ Thomas van Gent beargumenteerd in het hoofdstuk "Het Nederlandse buitenlands en defensiebeleid tijdens de mobilisatieperiode september 1939- mei 1940" op basis van contemporaine overheidsdocumenten van de Britten dat het voor de Britse overheid duidelijk was dat een ruime meerderheid van de Nederlandse bevolking de geallieerden steunde. Volgens van Gent blijkt ook uit contemporaine Duitse bronnen dat de Nederlanders zich snel aan zouden sluiten bij de geallieerden. Wel heerste volgens van Gent ook bij de geallieerden onzekerheid of Nederland bereid zou zijn om haar neutraliteit te verdedigen tegen Duitsland. Zie: Van Gent, "Het falen van de Nederlandse gewapende neutraliteit," 236-43.

Het Nederlandse filmbedrijf ondervond door deze beleidskeuze enkele problemen. De Centrale Commissie voor de Filmkeuring (vanaf hier: “CFF”) besloot in september 1939 om films met beelden van de oorlog te weren uit de Nederlandse bioscopen, vanwege een angst op het uitbreken van demonstraties. Tevens deed het ministerie van Binnenlandse Zaken op 2 september 1939 een circulaire uitgaan naar de Nederlandse burgemeesters die stelde dat ook zij een rol hadden om beelden van oorlog en propaganda uit de Nederlandse bioscopen te weren.

In de huidige dagen van internationale spanning is het van eminent belang dat (...) noch in gewone films, noch in journaals, beelden worden vertoond, welke eenigermate prikkelend zouden kunnen werken.

De Centrale Commissie voor de Filmkeuring waakt dat in de nieuw te keuren journaals en films geen beelden als hier bedoeld voorkomen. Niet uitgesloten is het, dat reeds vroeger gekeurde films of journaals thans tot moeilijkheden aanleiding kunnen geven. Ik zou het daarom op prijs stellen indien u (...) de exploitanten van bioscooptheaters er op zoudt willen wijzen, dat beelden als hier bedoeld dienen te worden geweerd.⁴²

De Nederlandse overheid nam in de eerste plaats maatregelen om films met “prikkelende beelden” te weren. In de eerste plaats was het doel om verstoring van de openbare orde tegen te gaan. De beschrijving was echter zeer vaag, het is mogelijk dat met “prikkelende beelden” de facto oorlogsbeelden werden bedoeld. De maatregel werd bijvoorbeeld gelijktijdig ingevoerd met een besluit van de CFF om films met oorlogsbeelden te weren. Uit het artikel “bedenklijke maatregelen” uit het *Officieel orgaan* van 16 september 1939 blijkt dat er een angst heerste dat de vertoning oorlogsbeelden zou kunnen leiden tot demonstraties.⁴³ Met deze maatregelen kon het Nederlandse publiek gevrijwaard worden van buitenlandse propaganda in zowel nieuw te keuren films, als oude films. Hierdoor kon de publieke opinie ook niet beïnvloed worden door een bepaalde partij in het conflict. Echter, door hun actualiteit waren oorlogsfilm en filmjournaals over de oorlog populair bij het publiek en dus commercieel aantrekkelijk voor bioscoopexploitanten.⁴⁴

⁴² “De censuur op Journaals,” *Nieuwe weekblad voor de cinematografie*, 29 september 1939, 1.

⁴³ “Bedenklijke Maatregelen,” *Officieel orgaan van den Nederlanschen Bioscoop-bond*, 16 september 1939, 2.

⁴⁴ Zie bijvoorbeeld dit artikel in het *Nieuwe weekblad voor de cinematografie*. “Veel belangstelling voor oorlogsfilm in Amerika,” *Nieuwe weekblad voor de cinematografie*, 27 oktober 1939, 7.

3. Neutrale publieke opinie

De Nederlandse neutraliteitspolitiek hield strikte onpartijdigheid in, voornamelijk in daad, maar ook in woord. Het was van groot belang dat in het geval van een oorlog de publieke opinie neutraal op het oog neutraal zou blijven. Zowel de pers als het volk mocht zich niet te openlijk uitspreken voor een der strijdende partijen. De Nederlandse overheid stelde zich vooral als taak om de strijdende partijen te overtuigen dat zij niets deed om de publieke opinie in het voordeel van een van de partijen te beïnvloeden.

3.1 Voorgeschiedenis

In de Eerste Wereldoorlog was het Nederlandse film- en bioscoopbedrijf overheidsregulering bespaard gebleven. Uit het artikel “Which Battle of the Somme” van Karel Dibbets en Wouter Groot blijkt dat tijdens de Eerste Wereldoorlog het film- en bioscoopbedrijf zelf de verantwoordelijkheid kreeg om filmprogramma’s neutraal te houden. De exploitanten waren zich er van bewust dat neutraliteit de beste manier was om de oorlog buiten de deur te houden.⁴⁵ Het resultaat van de zelfregulering was echter dat propagandafilms van de strijdende partijen wel degelijk hun weg vonden naar het Nederlandse publiek. Als bioscoopexploitanten dachten goed aan zo’n film te kunnen verdienen, toonden zij zich vaak even iets minder fanatiek in hun streven om hun programma’s neutraal te houden. Het ontbrak de Nederlandse overheid aan middelen om in te grijpen. Er bestond immers nog geen landelijke bioscoopwet met een daarin verankerde, landelijke filmcensuur, de “keuring”. De verantwoordelijkheid lag bij de lokale autoriteiten, en het film- en bioscoopbedrijf.⁴⁶

De Nederlandse centrale overheid had in 1939 wel de middelen om propaganda van beide zijden te weren, dankzij de bioscoopwet van 1926. Als gevolg van de wet werd de CFF in het leven geroepen, die in onderling overleg kon bepalen welke films toegelaten konden worden. Tevens gaf de bioscoopwet de mogelijkheid aan lokale autoriteiten om voorstellingen te verbieden op grond van mogelijk gevaar voor de openbare orde, een middel gerealiseerd door artikel 19 van de bioscoopwet.

Het bezitten van mogelijkheden om films te blokkeren was geen overbodige luxe, maar er moest voorzichtig mee worden omgegaan. Het gebruik van deze middelen, zo bleek al voorafgaand aan de Tweede Wereldoorlog, kon leiden tot problemen voor het behouden

⁴⁵ Karel Dibbets en Wouter Groot, “Which Battle of the Somme?: War and neutrality in Dutch Cinemas, 1914-1918,” *Film History: An International Journal* 22, nr. 4 (2010): 441-2.

⁴⁶ Dibbets en Groot, “Which Battle of the Somme,” 450-1.

van de Nederlandse neutraliteit. Ingo Schiweck schrijft dat vanaf 1933 het meerdere malen voorkwam dat de Duitse gezant bij de Nederlandse overheid zijn beklag kwam doen als er Duitse films niet werden toegelaten door de CFF. Tevens werd er vanaf Duitse zijde protest aangetekend indien er films met anti-nationaalsocialistische of anti-Duitse sentimenten werden toegelaten. Vaak werden deze klachten gehonoreerd, omdat de Nederlandse overheid vreesde dat het weigeren van de klacht door de Duitse regering gebruikt kon worden als aanleiding om Nederland binnen te vallen.⁴⁷

3.2 De NBB en het beleid

Het film- en bioscoopbedrijf leek zich in september 1939, net zoals in 1914-1918, bewust van het belang om de bioscoop neutraal te houden. Dit blijkt uit het artikel “Zorgen in oorlogstijd,” gepubliceerd in het *Officieel orgaan* van 1 september 1939. Aan het einde van het artikel wordt geschreven dat het film- en bioscoopbedrijf haar aandeel moest leveren in het handhaven van de Nederlandse neutraliteit. In het artikel worden de bioscoopexploitanten opgeroepen om ervoor te waken dat er geen beelden worden vertoond, noch uit films noch uit journaals, die “ook maar eenigermate prikkelend zouden kunnen werken op het publiek.”⁴⁸ De verantwoordelijkheid om dergelijke beelden te weren wordt in het artikel overigens wel in de eerste plaats bij de CFF neergelegd.

Ongetwijfeld ligt hier in de eerste plaats een taak voor de voor de Centrale Commissie voor de Keuring van Films. Maar ook verhuurders, producenten, fabrikanten en exploitanten hebben ervoor te waken, dat de samenstelling van programma's, de betiteling, de aankondiging van films zóó zijn, dat daarvan geen stoornis van de openbare orde kan worden geducht en een strikte aanpassing wordt verkregen aan de gedragslijn, welke door de Regeering wordt gevolgd, namelijk een van alzijdige onzijdigheid.⁴⁹

Omdat het gaat om een publicatie in het *Officieel orgaan* geeft het blijk van de bondsintentie om de verantwoordelijkheid te nemen om de neutraliteit van de bioscoop te waarborgen. Hoe duidelijk en vooral hoe effectief dit was, valt echter te bezien. De verklaring is geenszins bindend en is vooral een oproep om vrijwillig toezicht te houden. De bond

⁴⁷ Ingo Schiweck, “Dutch-German Film Relations,” 207-9.

⁴⁸ “Zorgen in oorlogstijd,” *Officieel orgaan van den Nederlanschen Bioscoop-bond*, 1 september 1939, 2.

⁴⁹ “Zorgen in oorlogstijd,” 2.

schrijft in het artikel immers dat de CFF verantwoordelijk is voor het weren van propaganda uit de Nederlandse bioscopen. De oproep van de NBB om beelden met propaganda te weren wordt niet gepresenteerd als een maatregel, eerder als een verzoek. Hierdoor verliest deze verklaring aan kracht. Uit het artikel blijkt niet duidelijk of vanuit de bond concrete stappen worden gezet om de bioscoop neutraal te houden.

Of de overheid kennis had van deze oproep is niet duidelijk. In de daarop volgende weken bleek dat de Nederlandse overheid wel concrete maatregelen had genomen om de neutraliteit in de bioscoop te handhaven. In het *Nieuwe weekblad* van 15 september 1939 wordt in het artikel “Neutraliteit en journaals” geschreven dat de NBB vanuit de kranten had moeten vernemen dat de CFF had besloten om alle beelden van oorlog, uit zowel journaal- als fictiefilms, te verbieden. In het artikel wordt nog geen melding gemaakt van ontstane problemen. Uit het artikel wordt duidelijk dat deze zaak door de bioscoopbond als zeer belangrijk werd gezien, omdat zowel de distributeurs van journaalfilms als bioscopeigenaren getroffen werden door deze maatregel.⁵⁰ Direct na het afkondigen van deze maatregel werden door de NBB onderhandelingen gestart met de CFF. Volgens het *Nieuwe weekblad* van 15 september was de toelaatbaarheid van filmjournaals op dat moment een punt van discussie voor beide partijen, een dispuut dat pas na enige tijd kon worden beëindigd.⁵¹

Naast de maatregelen die de CFF had genomen, bleek dat de overheid ook besloten had om actie te ondernemen. Anders dan de maatregelen van het CFF, hadden de maatregelen van de overheid het doel om de vertoning van films met “prikkelende beelden” die voor september 1939 gekeurd waren alsnog te kunnen verbieden. Dit werd duidelijk toen op 8 september 1939 in het Rex theater in Hilversum de vertoning van de Amerikaans-Franse film *ACHTER DE MAGINOT-LINIE* op last van de burgemeester werd verboden. Dit blijkt uit een herdruk van het artikel “Achter de Maginot-linie verboden,” dat gepubliceerd was in *De Courant/Nieuws van de Dag*, in het *Nieuwe weekblad*. Het verbieden van de voorstelling geschiedde volgens dit bericht naar aanleiding van de circulaire van het ministerie van Binnenlandse Zaken van 2 september 1939, die hierboven is geciteerd in paragraaf 2.2.2, waarin werd aangedrongen om voorzichtig om te gaan met films met “prikkelde beelden”, een term waarmee in feite werd verwezen naar oorlogsbeelden of beelden met propaganda. Indien

⁵⁰ “Neutraliteit en Journaals,” *Nieuwe weekblad voor de Cinematografie*, 15 september 1939, 1. In het artikel stelt men dat journaalexploitanten worden getroffen. Er is gekozen om in de tekst te spreken over de distributeurs van filmjournaals, omdat de maatregel in de eerste plaats journaals trof die werden geproduceerd werden in het buitenland, en in Nederland werden gedistributeerd door een distributeur.

⁵¹ “Neutraliteit en Journaals,” 1.

er een mogelijk gevaar was voor rumoer in de zaal, demonstraties achteraf, of om het even welke verstoring van de openbare orde, werden de lokale instanties verzocht om op basis van artikel 19 van de bioscoopwet de voorstellingen van deze films te verbieden. Artikel 19 van de bioscoopwet was een maatregel die de lokale autoriteiten in staat stelde om filmvoorstellingen te verbieden als deze als een gevaar werden geacht voor handhaving van de openbare orde. De lokale filmkeuringscommissie van Hilversum nam met betrekking tot de vertoning van de film *ACHTER DE MAGINOT-LINE*, contact op met David van Staveren, de voorzitter van de huishoudelijke commissie van de CFF. Deze raadde de lokale keuring, en de burgemeester van Hilversum, Dhr. J.M.J.H Lambooy, aan om de film te verbieden. Voordat de burgemeester dit advies omzette in een maatregel, besloot hij om de film eerst te bekijken in een besloten voorstelling. Na afloop concludeerde Lambooy dat een coupure zou volstaan. Van Staveren stelde echter, zonder opgave van redenen, dat een coupure niet kon worden toegestaan. Daarop werd, in overleg met de CFF, besloten de vertoning te verbieden.⁵²

De directeur van de NBB, Abraham de Hoop, reageerde in hetzelfde artikel verbolgen op de maatregel. Volgens de Hoop had de film gewoon vertoond mogen worden, omdat de CFF de film reeds had goedgekeurd voor vertoning. Volgens de Hoop was de circulaire onduidelijk. Volgens hem draaide dezelfde film ook in het Amsterdams City theater, zonder te leiden tot ingrijpen van de lokale autoriteiten. Of De Hoop op het moment van schrijven wist dat het hier in werkelijkheid ging om twee verschillende films kan echter niet bevestigd worden.⁵³ De Hoop gebruikt het als een argument om aan te tonen dat de toepassing van de maatregel onderhevig is aan willekeur, een menig die werd gedeeld door de eigenaar van het Rex-theater. Volgens de bioscopeigenaar mocht de film over de Belgische proefmobilisatie wel vertoond worden. Hij herhaalt dat dezelfde film in Amsterdam wel vertoond mocht worden.⁵⁴

In het *Officieel orgaan* van 16 september 1939 volgde in het artikel “Bedenkelijke maatregelen” de officiële reactie van de NBB. De toon is gelijk aan het statement van Abraham de Hoop. Er wordt geschreven dat de overheid, zonder medeweten van de NBB besloten had de reeds genoemde maatregelen in te voeren. Het ongenoegen komt ten eerste doordat de NBB het vreemd vindt dat de overheid geen contact met haar heeft opgenomen

⁵² “ACHTER DE MAGINOT-LINIE verboden” *Nieuwe weekblad voor de Cinematografie*, 15 september 1939, 1.

⁵³ Uit onderzoek in de kranten databank Delpher blijkt dat het niet dezelfde film betreft, maar ‘NOUS-SOMMES DEFENDUS,’ vertaalt: DE MODERNE STRIJDKRACHTEN IN ACTIE. De film werd echter in het programma van het City theater aangekondigd als *ACHTER DE MAGINOT-LINIE*. Zie: “De Maginot-linie: Verwarring tussen filmtitel en filmaankondiging,” *Algemeen Handelsblad*, 13 september 1939, 8; “De verboden film: Maginot-Maginot-Maginot” *De tijd*, 14 september 1939, 5). Omdat het niet is gelukt om het originele artikel te vinden is het niet te herleiden of een van de betrokkenen reeds op de hoogte was van dit gegeven.

⁵⁴ “ACHTER DE MAGINOT-LINIE verboden,” 1.

over deze maatregelen. Ten tweede vindt de NBB dat zij, met haar oproep aan de bioscoopexploitanten in het *Officieel orgaan* van 1 september 1939 al voldoende heeft ingespeeld op de actuele ontwikkelingen. Tot slot schrijft men dat de circulaire slechts vaag beschrijft welke films een probleem zouden kunnen vormen. Deze onduidelijkheid had volgens de NBB makkelijk op voorhand voorkomen kunnen worden als de overheid met hen in overleg zou zijn getreden. Het overheidsbeleid wordt door de NBB als oneerlijk en overdreven ervaren.⁵⁵

De maatregelen konden niet alleen vanuit het film- en bioscoopbedrijf op kritiek rekenen. Vanuit de pers kwam er met name kritiek op de beslissing van de CFF om fictie- en journaalfilms waarin oorlogsbeelden zaten te verbieden. Kritiek vanuit de pers op de maatregel van de CFF werden gretig overgenomen in de vakpers. Op 29 september werd in het *Nieuwe weekblad* een artikel gepubliceerd met enkele reacties op de overheidsmaatregelen. Naast een herdruk van het artikel “Bedenklijke maatregelen” uit het *Officieel orgaan* van 16 september 1939, zijn er enkele reacties uit de dagbladpers toegevoegd die uiterst kritisch zijn op het overheidsbeleid. Allereerst wordt het artikel “Waarom verboden” uit *De Tijd* geciteerd. In dit artikel wordt gesteld dat het verbod buiten de bevoegdheden gaat van de CFF. Volgens het artikel heeft de CFF enkel het recht om films af te keuren nadat zij deze heeft bekeken. Door de maatregel worden volgens *De Tijd* films bij voorbaat afgekeurd als er maar een verwijzing in zit naar de oorlog. Deze maatregel, stelt men, is vooral ontstaan uit angst.⁵⁶ Naast het artikel uit *De Tijd* was ook een ingezonden brief en reactie hierop uit de *Haagsche Courant* opgenomen in het *Nieuwe weekblad*. In de ingezonden brief vraagt de lezer aan de redactie van *Haagsche Courant* of zij het belang zien van het vertonen van oorlogsbeelden.⁵⁷ De redactie reageert dat zij geen voorstander is van het verbod op oorlogsbeelden. Het Nederlandse publiek zou hier goed mee om kunnen gaan, en bovendien zou de CFF de meest controversiële delen alsnog kunnen censureren. Volgens de redactie werd de neutraliteit ook behouden tijdens de Eerste Wereldoorlog, ook al was er destijds geen verbod op oorlogsreportages.⁵⁸

De CFF kwam op 29 september 1939, drie weken na het verbieden van de film *ACHTER DE MAGINOT-LINE* in het Hilversumse Rex theater, met een weerwoord. Van Staveren

⁵⁵ “Bedenklijke Maatregelen,” 1-2.

⁵⁶ “De censuur op journaals,” 1-2.

⁵⁷ “De censuur op journaals,” 2-3. De schrijver van de brief schrijft: „Dead men have indeed died in Vain if live men refuse to look at them.” Dit is een citaat uit een begeleidende tekst bij een fotoreportage over de Spaanse burgeroorlog en de tweede Sino-Japanse oorlog in het Amerikaanse blad *LIFE*. Volgens de redactie van *LIFE* zal het publiek door de foto’s van oorlog leren vrede te waarderen. Zie: “The Worlds Two Wars: Teruel Falls and Tsingtao Burns,” *LIFE*, 24 januari 1938, 9.

⁵⁸ De censuur op journaals,” 3.

liet, namens de CFF, in een interview in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* van zich horen. Hij stelt dat het film- en bioscoopbedrijf de kwestie van de buitenlandse filmjournals publiekelijk heeft besproken, terwijl was afgesproken om tijdens de onderhandelingen een radiostilte in acht te nemen. Van Staveren doet zijn uiterste best om het beleid te legitimeren. Volgens van Staveren vindt het publiek en de pers ten onrechte dat de CFF misbruik heeft gemaakt van haar macht. Hij verdedigt het beleid, door te benadrukken dat de journalfilms een gevaar zijn voor de neutraliteit. Uit de journals zou namelijk niet duidelijk worden of er een objectief beeld van de realiteit wordt gegeven. Hij geeft als voorbeeld dat in de eerste week van de oorlog buitenlandse journals dezelfde beelden toonden van vluchtelingen, terwijl deze beelden steeds een andere invulling kregen. Zo verschilde in de diverse films de nationaliteit van de vluchtelingen en de troepenmacht waarvoor deze zouden vluchten. Uit journalfilms kon men geen objectieve informatie halen, meende van Staveren. Tevens zou film het publiek eerder aanzetten om zich na een voorstelling uit te spreken in pro-Duitse of pro-geallieerde demonstraties, omdat tijdens de voorstellingen het publiek zich zou kunnen organiseren. Om nogmaals te benadrukken dat de maatregel geen vorm van machtsmisbruik is, benadrukt van Staveren dat het gaat om een voorlopige beslissing.⁵⁹

Inmiddels begon het erop te lijken alsof beide partijen elkaar zwart probeerden te maken. In het *Officieel orgaan* van 2 oktober 1939 reageerde het bestuur van de NBB op de aantijgingen van de CFF. Er wordt geschreven dat de geheimhouding niet door de bond is gebroken. Het bestuur van de NBB wil duidelijk maken dat de reactie van de regering met betrekking tot de filmjournals veel te beschermend was, zelfs overbodig. Als voorbeeld van een alternatief citeert de schrijver een artikel uit de *Telegraaf* dat ingaat op de wijze hoe de regulering op film geregeld is in het eveneens neutrale België. In tegenstelling tot Nederland is het bedrijf zelfregulerend, zij heeft zelf de verantwoordelijkheid om zonder inspraak van de overheid te bepalen welke films geschikt zijn. Volgens de verslaggever van de *Telegraaf* werkt deze regeling op enkele problemen na naar tevredenheid der betrokkenen.⁶⁰

Na een radiostilte van enkele weken, die ditmaal door beide partijen gehandhaafd werd, werd in het *Officieel orgaan* van 16 oktober 1939 duidelijk dat er uiteindelijk een oplossing was gevonden voor de filmjournals. In dit artikel wordt aangegeven dat journals voortaan wel getoond kunnen worden, mits deze objectief zijn samengesteld door Nederlanders. Een door de bond opgerichte commissie heeft als taak om de neutraliteit te

⁵⁹ “De Heer van Staveren over de Oorlogs-Journals,” *Nieuwe weekblad voor de cinematografie*, 29 september 1939, 5-6

⁶⁰ “Bedenkelijke Maatregelen,” *Officieel orgaan van den Nederlanschen bioscoop-Bond*, 2 oktober 1939, 3.

waarborgen. Het akkoord lijkt haast gevierd te worden als een overwinning voor de NBB. In het artikel wordt geschreven dat het optreden van de CFF ook in de pers op felle reacties is gestuit. De bond leidt hieruit af dat ze volledig in haar recht stond.⁶¹

Vanuit de politiek leidde dit compromis echter tot weerstand, zo blijkt uit een artikel uit het *Nieuwe Weekblad voor de Cinematografie* van 20 oktober 1939. Net zoals het artikel in het *Officieel orgaan* wordt er een uiteenzetting gegeven van resultaten van de onderhandelingen. Men schrijft dat ondanks het akkoord met de CFF, de strijd nog niet gestreden is. Een Tweede Kamerlid, Dhr. Schaepman van de Rooms-Katholieke Staatspartij, stelt zich namelijk kritisch op tegenover het compromis. Schaepman stelde dat er op dat moment nog films liepen met een propagandistisch karakter ten voordele van een der partijen. Daarnaast vraagt Schaepman of de verantwoordelijke minister, Hendrik van Boeijen (CHU), de gevaren van de vertoning van oorlogsbeelden in overweging heeft genomen. Volgens Schaepman zouden neutraal samengestelde journaalfilms alsnog kunnen leiden tot bijvals- of afkeuringsbetogingen, een verstoring van de openbare orde met mogelijke gevaren voor het handhaven van de neutraliteit. Schaepman vraagt de regering om een algeheel verbod op het vertonen van oorlogsbeelden te overwegen. Hij geeft aan dat dit reeds in Zwitserland gebeurt. De kritiek van Schaepman lijkt gebaseerd te zijn op angst voor het weggeven van verantwoordelijkheid, het bioscoopbedrijf krijgt immers een grotere rol in de toelating van oorlogsbeelden. Het *Nieuwe Weekblad* reageert door te stellen dat het opvallend is dat men zich zo druk maakt met betrekking tot de films. Oorlogsbeelden zijn volgens hen ook te vinden in de geïllustreerde pers. Daarnaast vindt de schrijver dat de nieuwe maatregelen eerst in de praktijk moeten worden gebracht alvorens men er kan over oordelen.⁶²

De kritiek van kamerlid Schaepman vond weinig bijval onder het publiek. Tenminste, dat blijkt als de vakpers geloofd moet worden. In het *Nieuwe weekblad* wordt het hoofdredactionele commentaar “Mogen wij zwijgen” uit het *Algemeen Handelsblad* aangehaald om te tonen dat de pers tegen was.⁶³ In dit artikel spreekt de redactie van het *Algemeen Handelsblad* haar blijdschap uit over het compromis tussen de CFF en de NBB. De redactie van het *Algemeen Handelsblad* schrijft dat zij het begrijpelijk vond dat de maatregel van de CFF om alle beelden van oorlog uit nieuwe films te weren genomen werd. Toch vond zij deze niet geheel terecht. Voorheen leek het volgens de redactie of in de bioscopen de

⁶¹ “Keuring oorlogsjournaals,” *Officieel orgaan van den Nederlandschen bioscoop-Bond*, 16 oktober 1939, 11.

⁶² “De buitenlandsche journaals,” *Nieuwe weekblad voor de cinematografie* 20 oktober 1939, 1-2.

⁶³ Dit artikel is in het *Nieuwe weekblad voor de cinematografie* herdrukt onder de titel “Het vraagstuk van de buitenlandsche journaals.” “Het vraagstuk van de buitenlandsche journaals,” *Nieuwe weekblad voor de cinematografie* 20 oktober 1939, 6.

oorlog niet bestond, terwijl de oorlog wel de kranten en de radio vulde. Dat dit niet gebeurde in de bioscopen, werd door de redactie van het *Algemeen handelsblad* als overbodig betuttelend beschouwd. Men geeft aan dat door het akkoord het bioscooppubliek nu als volwassenen kan worden benaderd.⁶⁴ De maatregel kon onder het publiek niet op steun rekenen. Later bleek dat Schaepman ook binnen de politiek op weinig bijval kon rekenen.

Hoewel de vragen van Schaepman nog beantwoord moesten worden door de minister van Binnenlandse zaken, is met het compromis tussen de NBB en de CFF een van de door de overheid getroffen maatregelen gedeeltelijk ten gunste van het bedrijf aangepast. De circulaire van het ministerie van Binnenlandse Zaken is op dat moment echter nog steeds van kracht. De onderhandelingen zijn tijdens oktober 1939 nog steeds aan de gang. Het artikel “Veel belangstelling voor oorlogsfilms in Amerika,” gepubliceerd in het *Nieuwe weekblad* van 27 oktober 1939, wordt in deze context bijzonder interessant. Volgens dit artikel bestaat naar aanleiding van de actualiteit veel belangstelling voor oorlogsfilms in de Verenigde Staten. Men schrijft dat de film *ALL QUIET ON THE WESTERN FRONT* (1930) in Amerika weer in circulatie is gebracht, zij het met een proloog en epiloog die reageert op de oorlog. De film draait goede recettes. Vanwege dit succes zijn er in de VS plannen om oude oorlogsfilms opnieuw uit te brengen en nieuwe oorlogsfilms te produceren. Het artikel sluit af met de mededeling dat in Nederland *ALL QUIET ON THE WESTERN FRONT* recentelijk ook opnieuw in circulatie was gebracht, maar dat door het uitbreken van de oorlog de vertoning van deze film en andere oorlogsfilms is stopgezet.⁶⁵ Dit artikel is interessant omdat het gepubliceerd is in een tijdschrift dat in de eerste plaats het doel heeft branchegeenoten te informeren. Omdat het verbod op het vertonen van oudere oorlogsfilms nog niet van tafel is, kan dit artikel misschien de filmexploitanten hebben gestimuleerd tot een standpuntbepaling tegen het beleid van het ministerie van Binnenlandse Zaken.

Op 1 november 1939 werden de laatste resultaten rond de onderhandelingen tussen NBB en het Ministerie van Binnenlandse Zaken bekend gemaakt in het artikel “Resultaat na overleg” in het *Officieel orgaan*. De NBB stelt dat de overheid een fout had begaan door artikel 19 van de bioscoopwet te gebruiken als aanleiding om voorstellingen van oorlogsfilms te verbieden. Het gebruiken van deze maatregel zou volgens de NBB tot willekeur kunnen leiden, omdat de keuzes werden overgelaten aan lokaal bestuur. Het was mogelijk dat een voorstelling in een

⁶⁴ “Het vraagstuk van de buitenlandsche journaals,” 6.

⁶⁵ “Veel belangstelling voor oorlogsfilms in Amerika,” 7.

plaats wel doorgang zou mogen vinden, en in de andere plaats niet. Volgens de NBB had het ministerie van Binnenlandse Zaken er beter aan gedaan om met de CFF en de NBB afspraken te maken welke films niet meer vertoond mochten worden. Om tot een oplossing te komen, zo schrijft men, heeft de NBB aangeboden om alle films van voor 1939, indien gewenst te laten onderwerpen aan een nacontrole door de CFF.⁶⁶ Hiermee zou de ministeriële circulaire van 2 september 1939 in de praktijk deels buiten werking worden gesteld, omdat lokale autoriteiten geen goede grond meer zouden hebben de extra gekeurde films toch nog te verbieden. Alleen met nieuwe films zou dat nog kunnen gebeuren.

In hetzelfde nummer van het *Officieel orgaan* wordt bekend gemaakt dat de minister van Binnenlandse Zaken besloten had niet mee te gaan in de door Schaepman geuite bezwaren tegen het akkoord tussen de NBB en de CFF. In het artikel “vragen van kamerlid Schaepman” wordt geschreven dat Van Boeijen niet bereid was om een algeheel verbod in te stellen op oorlogsfilms. De minister stelt dat hij tevreden is met de toezegging van de NBB om alle films van voor 1 september 1939 aan te bieden aan de keuring. Daarnaast geeft hij aan dat hij vertrouwen heeft dat de CFF in staat is om ongewenste films uit de Nederlandse bioscopen te weren.⁶⁷

Op 3 november 1939 werd over hetzelfde onderwerp bericht in het *Nieuwe weekblad*.⁶⁸ In hetzelfde nummer verscheen bovendien het artikel “Niet de klok achteruit”. Dit artikel werd oorspronkelijk gepubliceerd in het katholieke dagblad de *Nieuwe dag*. De schrijver spreekt zich uit tegen de vragen van kamerlid Schaepman. De schrijver geeft aan dat de angst van Schaepman op het ontstaan van opstootjes naar aanleiding van een filmvoorstelling niet redelijk is. Men schrijft dat er wordt gehoopt dat de minister van Binnenlandse Zaken niet mee zal gaan in de angsten van kamerlid Schaepman.⁶⁹ Met het herdrukken van dit artikel wordt vanuit het *Nieuwe weekblad* duidelijk gemaakt dat de pers aan de kant van het film- en bioscoopbedrijf staat en – misschien nog wel belangrijker – dat de katholieke zuil niet als één blok de opvatting van Schaepman deelde. Dit was waarschijnlijk een belangrijke morele steun voor bioscoopexploitanten in het katholieke zuiden, waar relatief veel bioscopen zaten.

⁶⁶ “Resultaat na overleg,” *Officieel orgaan*, 1 november 1939, 1-4.

⁶⁷ “Vragen van kamerlid Schaepman” *Officieel orgaan*, 1 november 1939, 4-5.

⁶⁸ “De oorlogsjournaals,” *Nieuwe weekblad voor de cinematografie*, 3 november 1939, 1.

⁶⁹ “Niet de klok achteruit,” *Nieuwe weekblad voor de cinematografie*, 3 november 1939, 4. Dit artikel is met name interessant, omdat het aangeeft dat in katholieke kring uiteenlopend werd gedacht over deze kwestie. Deze verdeeldheid kon eerder in katholieke kring gevonden worden in de jaren '20 met betrekking tot de bestrijding van het bioscoopgevaar door middel van de toen in voorbereiding zijnde bioscoopwet.

3.3 Conclusie

Aan het eind van 1939 wordt in *Nieuwe weekblad* geschreven dat de NBB en de overheid nog niet op een lijn staan. De bond vond de getroffen maatregelen eigenlijk overbodig.⁷⁰ Zoals blijkt uit het eerste standpunt van 1 september 1939 in het *Officieel orgaan* had de bond liever zelfregulering toegepast, maar nam daartoe in eerste instantie geen concrete maatregelen op bondsniveau. Het bedrijf was niet gebaad bij extra regulering omdat deze de mogelijkheden inperkte om het publiek te bedienen, en dus succesvol het bedrijf voort te zetten. Consequentie was dat de NBB niet de regie had bij het instellen van regelgeving. De bond trad pas op toen er voor bedrijven problemen begonnen te ontstaan.

Over de laatste vier maanden van 1939 blijkt dat er vanuit het film- en bioscoopbedrijf veel verzet was tegen de maatregelen van de centrale overheid. De NBB nam de leiding in het protest. De NBB kon omdat zij het hele film- en bioscoopbedrijf vertegenwoordigde enigszins een vuist maken, hierdoor was de NBB beter in staat om op treden in zaken waarin men afhankelijk was van partijen buiten het filmbedrijf. De NBB koos voor een strategie, waarvan het doel was om de context waarin geopereerd werd aan te passen naar de vooroorlogse situatie. Men zag het liefst dat oorlogsfilm weer vertoond konden worden zonder dat dit problemen opleverde voor de bioscoopexploitanten. Met recht, want voor het film- en bioscoopbedrijf betekende het verbod op het vertonen van oorlogsfilm een obstakel in de succesvolle voortzetting van het bedrijf. Uit de bronnen blijkt dat men van mening was dat het missen van oorlogsbeelden in zowel fictie- als journaalfilm zou leiden tot verlies van een deel van de klandizie. De NBB stelde dat het bioscoopbedrijf bijvoorbeeld al terugval van het bioscoopbezoek merkte doordat het publiek thuis bleef om naar het radionieuws te luisteren.⁷¹ Journaalfilm konden het publiek weer naar de bioscoop trekken. En dus diende er actie te worden ondernomen.

Het verzet van de NBB startte pas nadat de vertoning van de film *ACHTER DE MAGINOT-LINE* in het Rex-theater in Hilversum werd verboden. De maatregel van de CFF om alle beelden van oorlog in nog te keuren film te weren uit de bioscopen lokt haast geen reactie uit van de NBB. Zoals blijkt uit het *Officieel orgaan* van 2 september zag de NBB dit in de eerste plaats als een taak voor de CFF. De circulaire van het ministerie van Binnenlandse Zaken van 2 september 1939, waarin Burgermeesters werden opgeroepen om vertoningen van reeds goedgekeurde film met een onwenselijk karakter te verbieden, lijkt in

⁷⁰“Een somber jaar gaat heen,” *Nieuwe weekblad voor de cinematografie* 29 december 1939, 1.

⁷¹ De terugloop in het aantal bezoekers leidde er zelfs toe dat de NBB een verzoek indiende om de nieuwsuitzendingen te vervroegen. Zie: “Radio en theaterbezoek,” *Nieuwe weekblad voor de cinematografie*, 15 september 1939, 1.

eerste instantie ook niet tot veel protest te hebben geleid. Pas toen de maatregel daadwerkelijk tot uitvoering werd gebracht leidde dit tot protest vanuit de NBB.

De NBB reageerde op drie manieren op de maatregelen van de overheid. Omdat men afhankelijk was van externe factoren, trad de NBB ten eerste in onderhandeling met de filmkeuringsautoriteiten en het ministerie van Binnenlandse Zaken. Ten tweede probeerde de bond via het instellen van de nieuwe commissie zelf een actieve, regulerende rol te gaan spelen. Het instellen van deze commissie was een eis van de CFF en het ministerie van Binnenlandse Zaken zodat er garanties waren dat de films neutraal zouden zijn. De NBB was hierdoor instaat om de externe partijen te overtuigen om de genomen maatregelen de facto buiten werking te stellen.

De NBB zocht tijdens de onderhandelingen ook de publiciteit op. De publiciteit zal door de NBB eerder gebruikt zijn om de achterban gerust te stellen dat ook de publieke opinie tegen de maatregelen was. De NBB benadrukte in de communicatie met de pers dat maatregelen van hogerhand waren ingevoerd, al kwam deze klacht pas nadat de vertoning van *ACHTER DE MAGINOT-LINE* was verboden door de burgemeester van Hilversum. De klacht richting overheid was immers dat zij machtsmisbruik had gepleegd. Omdat de overheid niet vooraf in overleg was getreden met de NBB, lijkt de maatregel op autoritair opgelegde censuur. Men toonde bijvoorbeeld door gebruik te maken van herdrukte artikelen uit de dagbladpers dat de pers en de publieke opinie aan de kant van het bedrijf stond. Via de pers konden de exploitanten lezen dat opiniemakers en allicht ook hun lezers niet altijd de politiek die aan hun zuil verbonden was steunden. Het zal het vertrouwen versterkt hebben dat een beroep zou kunnen worden gedaan op het publiek als dat nodig zou zijn geweest.

4. De moeilijkheden en mogelijkheden van de mobilisatie

De mobilisatie van de krijgsmacht was een belangrijk onderdeel van de Nederlandse neutraliteitspolitiek, en de meest zichtbare voor de buitenwacht. Binnen de politiek, maar ook binnen de maatschappij, heerste de gedachte dat het op de been brengen van een troepenmacht de oorlogvoerende partijen zou moeten afschrikken om Nederland binnen te vallen. De Nederlandse neutraliteitspolitiek wordt dan ook benoemd als een gewapende neutraliteit. Toen de internationale spanningen in augustus 1939 bijzonder hoog opliepen, werd besloten om het land in staat van verdediging te brengen. De krijgsmacht werd gemobiliseerd vanaf 28 augustus 1939. Deze ontwikkelingen werden binnen het bioscoopbedrijf aandachtig gevolgd.

Hier was een goede reden voor. De mobilisatie kon problemen veroorzaken, maar ook kansen bieden. Het Nederlandse film- en bioscoopbedrijf had tijdens de vorige mobilisatieperiode in 1914-1918 voorspoed gekend. Tijdens die mobilisatie werd een groot aantal jonge mannen gemobiliseerd. Op de meeste plekken deden de militairen soms oefeningen, maar vaak hadden zij niks te doen. Vanwege de bescheiden soldij die een gemobiliseerde kreeg, kon men enkel gebruik maken van goedkoop amusement. Dit was de reden dat veel gemobiliseerde militairen de bioscoop opzochten om zichzelf te vermaken.⁷² Het filmbedrijf profiteerde op die manier van de mobilisatie.

4.1 Problemen in de eerste dagen van de mobilisatie

Zoals reeds aangegeven in hoofdstuk 2.2 dienden zich als eerst logistieke problemen als gevolg van de mobilisatie aan. In het *Nieuwe weekblad* van 1 september 1939 richtte de directeur van de NBB, Abraham de Hoop, zich tot het film- en bioscoopbedrijf. In het artikel “Vervoer van films en andere mobilisatiemoeilijkheden” worden de distributeurs en exploitanten gevraagd om de films over de kortst mogelijke afstand te verzenden. De NBB lijkt op dat moment niet in staat om enige hulp te bieden bij distributie- en vervoersproblemen, en roept op tot samenwerking.⁷³ Aan de leden werd gevraagd om de directeur van de NBB zo snel mogelijk te verwittigen van schade die hen wordt berokkend

⁷² Zie: Blom, *Jean Desmet and the Early Dutch Film Trade*, 245-6.; Thissen en van der Velden, “Klasse als factor in de Nederlandse filmgeschiedenis,” 56-7.

⁷³ Het gaat hier naar alle waarschijnlijkheid om een herdruk van een circulaire van de NBB, die verzonden is rond 29 augustus 1939. “Vervoer van films en andere mobilisatie-moeilijkheden,” *Nieuwe Weekblad voor de Cinematografie*, 1 september 1939, 2. Volgens het jaarverslag heeft de NBB geprobeerd om afspraken te maken met de Nederlandse Spoorwegen om het vervoer van films te garanderen. De Nederlandse Spoorwegen kon dit niet garanderen omdat het vervoer van goederen ondergeschikt was aan het vervoeren van militairen. Hierover wordt geen melding gemaakt in het *Officieel orgaan* of de in het *Nieuwe weekblad* gepubliceerde circulaire. Zie: “Het bedrijf in mobilisatietijd,” *Jaarverslag Nederlandsche Bioscoop Bond 1939*, 1 April 1940, 61-2.

door vorderingen van hun eigendommen in het kader van de mobilisatie. De NBB zou vervolgens zo snel mogelijk haar leden te hulp komen.⁷⁴

Door onderlinge samenwerking tussen de distributeurs buiten bondsverband ontstonden er geen grote problemen als gevolg van de vordering van het treinverkeer.⁷⁵ De NBB leek uiteindelijk, enigszins geschrokken van de mobilisatie, toch het initiatief te willen nemen om het transport van films in tijden met transportproblemen te coördineren. In het *Officieel orgaan* van 1 september 1939 presenteerde de NBB een ruwe schets van het plan “centrale regeling filmverzending.” Het plan, dat in werking zou treden als het treinverkeer opnieuw belemmerd zou worden, hield in dat de NBB door het hele land 15 tot 20 centrale verzamelplaatsen op zou richten waartussen films verzonden zouden worden. In het artikel staat dat een commissie is aangesteld om het plan verder uit te werken. In het artikel wordt de hoop uitgesproken dat het plan op korte termijn gereed zal zijn, zodat het ter goedkeuring kan worden voorgelegd aan het bestuur van de bedrijfsafdeling filmverhuurders en het hoofdbestuur.⁷⁶

4.2 Gemobiliseerde militairen voor half-geld naar de film

Het uitroepen van de mobilisatie was voor de NBB aanleiding om direct, op dinsdag 29 augustus 1939, reducties op bioscoopkaarten voor gemobiliseerde militairen af te kondigen. In het *Officieel orgaan* wordt geschreven dat reducties zijn toegestaan tot maximaal 50% op alle type zitplaatsen in de bioscoop. Waar in het statement van de NBB in het *Nieuwe weekblad* van 1 september werd geschreven dat er toestemming was gegeven om reducties te verlenen tot en met donderdag 7 september,⁷⁷ staat in het *Officieel orgaan* dat de maatregel voor onbepaalde tijd van kracht is.⁷⁸ De NBB zegt toezicht te houden op uitvoering van de wijziging van het prijsreglement, zodat er geen misbruik kan worden gemaakt van de situatie. In plaatsen waar meerdere bioscopen zijn, werd de bioscoopexploitanten aangeraden om onderling afspraken te maken om oneerlijke concurrentie te voorkomen. In het artikel worden de afdelingen in Amsterdam en Den Haag geprezen voor het opstellen van een regeling in de trant van wat het hoofdbestuur in gedachten heeft. Het artikel sluit af met de mededeling dat de bond in overleg is getreden met het algemeen hoofdkwartier van de

⁷⁴ “Vervoer van films en andere mobilisatie-moeilijkheden,” 2.

⁷⁵ “Het bedrijf in mobilisatietijd,” 61-2.

⁷⁶ “Centrale regeling filmverzending,” *Officieel orgaan van den Nederlandschen bioscoop-bond*, 1 september 1939, 4.

⁷⁷ Deze gegevens lijken ook over te zijn genomen uit in de voetnoten hierboven reeds benoemde circulaire van de NBB. “Militairen voor half geld in de bioscoop,” *Nieuwe weekblad voor de cinematografie*, 1 september 1939, 2.

⁷⁸ “Reductie voor militairen,” 3.

Generale Staf om te onderzoeken hoe uitvoering kan worden gegeven aan een reeds getroffen regeling om gratis voorstellingen te organiseren voor gemobiliseerde militairen.⁷⁹

Interessant is dat het initiatief voor de prijsverlaging werd genomen door de leden van de bond. Het *Officieel orgaan* schrijft hierover het volgende:

De buitengewone toestand, in het leven geroepen door de mobilisatie van de Nederlandsche weermacht, heeft het hoofdbestuur mede op aanvraag van vele leden reeds den volgenden dag, namelijk op Dinsdag 29 augustus, doen besluiten om, (...) aan de leden toestemming te verleen aan militairen beneden den rang van onder-officier bepaalde reducties (...) op de cassaprijzen van alle rangen toe te staan.⁸⁰

De invoering van de reducties was duidelijk een wens van de leden. Mogelijk spelen hier de ervaringen met de mobilisatie in 1914-1918 een rol. Zoals meermaals is aangegeven zag de bioscoop in deze periode een aanloop van gemobiliseerde militairen. Vanwege de lage soldij van een gemobiliseerde soldaat was een aanpassing van het prijsreglement wenselijk om regelmatig bezoek aan de bioscoop aantrekkelijk te maken. Omdat de Eerste Wereldoorlog slechts 20 jaar voor de Tweede Wereldoorlog officieel was beëindigd, is het niet ondenkbaar dat er nog steeds veel ondernemers actief waren die de vorige mobilisatieperiode hadden meegemaakt. Dat er vanuit de ondernemers massaal en snel werd gereageerd op het uitroepen van de mobilisatie, geeft een indicatie van de waarde die de ondernemers aan een reductie voor militairen toeschreven. De NBB speelde slechts in op een vurige wens van de achterban.⁸¹

Het is waard te benoemen dat de NBB de keuze had om deze wens van de leden naast zich neer te leggen. Het valt te beargumenteren dat het instellen van de reducties de meest voor de hand liggende keuze was voor het bestuur van de NBB. Het wijzigen van het

⁷⁹ Ibid. Het gaat hier waarschijnlijk om eerder genomen maatregelen binnen het programma voor ontwikkeling en ontspanning. Tijdens de Eerste Wereldoorlog werd de afdeling voor ontwikkeling en ontspanning opgericht binnen het hoofdkwartier van de generale staf. Het doel van deze afdeling was om militairen te helpen met hun ontwikkeling, zodat ze na demobilisatie niet in de werkeloosheid zouden belanden. Zeker in het begin van de Eerste wereldoorlog was er echter nog geen plaats ingevuld voor de film. Daar de bioscoopbond pas in 1921 is opgericht, is deze regeling later getroffen. Wanneer deze regeling is getroffen wordt niet duidelijk naar aanleiding van de bron.

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ Het artikel uit het *Officieel orgaan* werd overgenomen in het *Nieuwe weekblad* van 8 september 1939. Het artikel is vrijwel identiek. Het enigste verschil is dat in het *Nieuwe weekblad* niet staat beschreven dat de prijsreductie werd ingesteld op vraag van de ondernemers. Zie: "Reductie voor militairen," *Nieuwe weekblad voor de cinematografie*, 8 september 1939, 2.

prijzregelement om reductie mogelijk te maken was in belang van haar leden. Als de NBB dit zou hebben geweigerd, dan had zij iets gedaan wat tegen de belangen van de ondernemers instreek, hetgeen zonder meer tot protest vanuit de achterban zou hebben geleid. De NBB was voor de meeste ondernemers alleen maar interessant als het hen voordelen op kon leveren. Had de NBB deze wens genegeerd, dan had dit op den duur tot afbreuk van de legitimiteit van het bestuur en na langere tijd tot afbreuk van de legitimiteit van de organisatie kunnen leiden.

4.3 Ter nut en vermaak: gratis filmvoorstellingen voor de gemobiliseerde militairen

De reductie maakte het voor gemobiliseerde militairen mogelijk om tijdens hun verlof een bezoek te brengen aan de bioscoop. Echter, voor gemobiliseerde militairen in de gebieden waar zich geen bioscopen bevonden ging dit niet op. Om ook deze groep te bedienen was de NBB, zoals aangekondigd in het *Officieel orgaan* van 1 september, in overleg getreden met de legerleiding om gratis voorstellingen te organiseren. In dat artikel schreef men dat enkele reisbioscopen zouden beginnen met het aanbieden van gratis voorstellingen, maar dit gebeurde nog zonder structuur.⁸² In het artikel “Afdeeling „film” bij generalen staf” in het *Officieel orgaan* van 16 september 1939 wordt geschreven dat na overleg tussen verschillende betrokken partijen kapitein J.D.S. Paters, de leider van het bureau O. en O., verschillende bureaus in het leven heeft geroepen om verschillende activiteiten te coördineren. Het bureau voor de film stond onder leiding van Cornelis van Wilden, de directeur van Polygoon. Van Wilden zou fungeren als het aanspreekpunt van de NBB bij het bureau.⁸³

Voordat de eerste voorstellingen door O. en O. georganiseerd werden, konden militairen enkel terecht bij voorstellingen georganiseerd door particuliere organisaties. Uit een uit *het Volk* overgenomen artikel, gepubliceerd in het *Nieuwe weekblad* van 22 september 1939, blijkt dat de Nederlandse Vak Vereniging (NVV) besloten had om een bedrag uit te trekken om voorstellingen te organiseren voor gemobiliseerde militairen.⁸⁴ Het zal de NBB wellicht een doorn in het oog zijn geweest. Gratis voorstellingen van particulieren konden geduchte concurrentie vormen voor haar leden.

Dat organisaties verbonden aan een zuil voorstellingen organiseerden was niet geheel onomstreden. Het leger was als staatsinstelling niet verzuild. De NVV was een vakbond verbonden aan de socialistische zuil. Inmenging van verzuilde organisaties in het leger, meer

⁸² “Reductie voor militairen,” 3.

⁸³ “Afdeeling „film” bij generalen staf,” *Officieel orgaan van den Nederlandschen bioscoop-bond*, 16 september 1939, 3.

⁸⁴ “Filmvoorstelling voor gemobiliseerden,” *Nieuwe weekblad voor de cinematografie*, 22 september 1939, 1.

in het bijzonder in de vrijetijdsbesteding van de soldaten, was ongewenst, en het initiatief van de NVV kon in de pers dan ook rekenen op stevige kritiek.⁸⁵

Het maakt de publicatie van het artikel uit *Het Volk* in het *Nieuwe weekblad* interessant, omdat het binnen het bedrijf meer ruchtbaarheid kan hebben gegeven aan de voorstellingen. Mogelijk diende het artikel om de NBB te informeren over deze ongewenste concurrentie. Karel Dibbets schrijft in zijn artikel “Het bioscoopbedrijf tussen twee wereldoorlogen” dat de NBB ook trachtte het bioscoopbedrijf te beschermen tegen concurrentie van het buiten het bedrijf. De NBB stelde bijvoorbeeld in 1935 dat zij de doorbraak van 16mm smalfilms, die ook buiten de bioscoop vertoond konden worden, had kunnen verhinderen. Volgens Dibbets baarde ook de introductie van televisie reeds in de jaren dertig de NBB al zorgen, hetgeen ertoe leidde dat er binnen het bestuur geopperd werd om een clause in filmcontracten op te nemen waarin werd vastgelegd dat films enkel binnen de bioscoop vertoond mochten worden.⁸⁶ Voorstellingen gegeven door particuliere organisaties konden bij een te grote populariteit een concurrent voor de bioscoop worden. De NBB had moeten ingrijpen om geloofwaardig te blijven.

Op 2 oktober 1939 wordt in het artikel “Bioscoopvoorstellingen voor militairen” uit het *Officieel orgaan* aangegeven dat de filmverhuurders hebben toegezegd gratis films te zullen leveren aan de voorstellingen van O. en O. Daarmee was in alles voorzien om gratis voorstellingen te organiseren in het buitengebied. Tevens wordt in het *Nieuwe Weekblad* van 29 september, wat enkele dagen eerder was uitgebracht, aangegeven dat de voorstellingen aan keuringseisen van de legerleiding zullen moeten voldoen.⁸⁷ Het artikel in het *Officieel orgaan* sluit af dat in plaatsen met een vaste bioscoop militairen gebruik kunnen blijven maken van de reductie, maar dat ook daar speciale voorstellingen georganiseerd zullen gaan worden. Wel wordt aangekondigd dat het reductiesysteem nog wordt geëvalueerd, omdat onder militairen

⁸⁵ De heersende publieke opinie was dat het Nederlandse leger een ontzuilde organisatie moest zijn. In de pers werd met ongenoegen geschreven dat er voorstellingen werden georganiseerd door een aan het socialisme gelieerde organisatie. In een artikel uit de *Limburger koerier* wordt een artikel uit *De Standaard* geciteerd, waaruit valt op te maken dat de NVV en de SDAP in deze bijeenkomsten onlusten zouden opstoken. Volgens het geciteerde artikel was de muiterij op de Hr. Ms. Zeven Provincieën in 1933 het gevolg was van socialistische propaganda. Zie: “Uit de pers: Geen politiek in het leger,” *De Limburger koerier*, 27 oktober 1939, 5.

⁸⁶ Dibbets, “Het bioscoopbedrijf tussen twee wereldoorlogen,” 257-8.

⁸⁷ “Ontwikkeling en ontspanning voor de gemobiliseerde troepen,” *Nieuwe weekblad voor de cinematografie*, 29 september 1939, 5.

met officiersrangen veel animo bestond om ook tegen gereduceerde prijzen naar de film te gaan.⁸⁸

De reductieregeling voor militairen functioneerde op dat moment nog niet naar wens. In het artikel “Reductie aan militairen” in het *Officieel orgaan* van 16 oktober wordt geschreven dat de NBB na evaluatie heeft besloten meer regelgeving toe te voegen. De maatregel van 5 september wordt gewijzigd, waardoor er geen reductie op prijzen hoger dan f 0,80 mag worden gegeven. De NBB vraagt haar leden om in andere gevallen contact op te nemen met het bestuur. Daarnaast dienden vanaf dat moment de toegangskarten voor militairen gemerkt te worden met de letter M. Men schrijft dat het verzoek van officieren om in aanmerking te komen voor reducties, niet wordt gehonoreerd. De reducties blijven enkel gelden voor soldaten en korporaals.⁸⁹

De regeling die was getroffen met de distributeurs om gratis films te leveren aan voorstellingen voor militairen kende ook haar problemen. In het *Officieel orgaan* van 16 november 1939 wordt vastgesteld dat de regeling met betrekking tot gratis levering van films voor voorstellingen voor militairen meer dan eens wordt misbruikt. Volgens de NBB doen kantinecommissies en individuele militairen zich voor als vertegenwoordiger van een organisatie die voorstellingen voor militairen organiseert. Vervolgens vragen zij bij de distributeurs om de kosteloze levering van films. De NBB is erop tegen dat aan deze aanvragen zou worden voldaan en vindt dat de daarvoor bestemde organisaties voldoende zijn om voorstellingen te organiseren. De bond schrijft echter wel dat zij bereid is om meer voorstellingen te organiseren als daar behoefte aan is.⁹⁰

4.4 Conclusie

De mobilisatie van het Nederlandsche leger bracht enkele uitdagingen voor het filmbedrijf met zich mee. De NBB leek niet in staat om goed in te spelen op de logistieke problemen die ontstonden als gevolg van de mobilisatie, mede omdat zij moest reageren op zaken waarin zij afhankelijk was van het handelen van externe partijen. Om tijdens de mobilisatie de verzending van films per trein mogelijk te kunnen maken, was de NBB afhankelijk van

⁸⁸ “Bioscoopvoorstellingen voor militairen,” *Officieel orgaan van den Nederlandschen Bioscoop-bond*, 2 oktober 1939, 2. Dit artikel werd in *Nieuwe weekblad voor de cinematografie* van 13 oktober 1939 herdrukt. Zie: “Bioscoopvoorstellingen voor militairen,” *Nieuwe weekblad voor de cinematografie*, 13 oktober 1939, 2.

⁸⁹ “Reductie aan militairen,” *Officieel orgaan van de Nederlandschen bioscoop-bond* 16 oktober 1939, 12-3.

⁹⁰ “Bioscoopvoorstellingen voor militairen,” *Officieel orgaan van de Nederlandschen bioscoop-bond*, 16 november 1939, 3.

medewerking van de Nederlandse Spoorwegen. De NBB kon op hen echter geen invloed uitoefenen. De NBB kon pas na de opvordering van het treinverkeer het bedrijf weer van dienst zijn, bijvoorbeeld met het plan “centrale regeling filmverzending”.⁹¹ Direct na de mobilisatie kon de NBB echter niets anders dan de exploitanten vragen om samen te werken om het vervoer van films zoveel mogelijk in goede banen te leiden. In het geval van de opvorderingen van bioscopen bleef het leed de branche niet bespaard. Uit het jaarverslag van de Nederlandse bioscoopbond blijkt dat er tussen de legerleiding en de bioscoopbond afspraken waren gemaakt om bioscopen zo veel mogelijk te ontzien. Soms kon de NBB haar leden niet beschermen en ondervonden exploitanten schade door de opvorderingen. De meeste exploitanten waarvan de bioscoop werd opgevorderd konden schadeloos worden gesteld.⁹² De NBB kon pas achteraf hulp bieden. Snelle reacties van individuele leden van het film- en bioscoopbedrijf buiten NBB-verband hebben ervoor gezorgd dat het bedrijf niet stagneerde tijdens de mobilisatie.

De ondernemers binnen het film- en bioscoopbedrijf reageerden actief op de kansen die de neutraliteitspolitiek met zich meebracht. Binnen de achterban bestond bijvoorbeeld grote steun voor de invoering van reducties voor gemobiliseerde soldaten. Het valt te beargumenteren dat deze actieve houding gevormd is door ervaringen uit het verleden.⁹³

De NBB trad op om ervoor te zorgen dat het film- en bioscoopbedrijf niet ontregeld zou worden door de mobilisatie. De NBB ontwierp een plan om het transport van films zo goed mogelijk te regelen voor het geval dat de treinen weer gevorderd werden. Daarnaast trad de NBB op om de markt te controleren. Een voorbeeld is door de NBB geïmplementeerde regulering op de reducties voor militairen. Regelgeving diende in de eerste plaats om te voorkomen dat bedrijven elkaar niet uit de markt konden concurreren. De deelname van het film- en bioscoopbedrijf aan het O. en O. programma kan geïnterpreteerd worden als een poging van de NBB om de status-quo te beschermen. De dreiging ging uit van gratis voorstellingen door organisaties buiten de NBB. Het is, zoals hierboven is aangegeven in paragraaf 4.3., niet ondenkbaar dat de NBB van mening was dat deze voorstellingen het bedrijf konden schaden. Door gratis voorstellingen aan te bieden in samenwerking met het O.

⁹¹ “Het bedrijf in mobilisatietijd,” 62.

⁹² “Ibid.

⁹³ “Reductie voor militairen,” 3. Misschien had het bioscoopbedrijf liever gezien dat het mogelijk was om reducties in te voeren voor alle Nederlanders, omdat veel gezinnen door de mobilisatie hun kostwinner verloren. Hierdoor was het ook voor hen moeilijker geweest om de bioscoop te bezoeken. Door de prijzen te verlagen zou deze groep ook naar de bioscoop getrokken worden. De invoering van een dergelijke reductie zou waarschijnlijk op weerstand zijn gestuit vanuit de maatschappij en de politiek.

en O. kon de bond grip houden op de markt, men nam namelijk de reden weg voor gratis voorstellingen georganiseerd door organisaties buiten de NBB.

5. Het film- en bioscoopbedrijf in een tijd van tekorten

Ondanks dat Nederland neutraal bleef, was het uitbreken van een nieuwe wereldoorlog ongunstig voor Nederland. Door de oorlog werd de handel zowel over land, als over zee sterk beïnvloed. Het duurde langer voordat bepaalde goederen geïmporteerd konden worden. Uit de Eerste Wereldoorlog had men geleerd dat de Nederlandse neutraliteitspolitiek ook nadelige effecten op de handel had omdat de regering niet goed kon reageren op economische oorlogshandelingen zoals handelsblokkades. Hierdoor kon schaarste ontstaan, wat nadelige gevolgen had voor de Nederlandse economie.

Het ontstaan van schaarste was niet alleen ongunstig voor de economie. Het was ook een potentieel gevaar voor het handhaven van de neutraliteit. De ervaringen uit 14-18 leerden dat schaarste zou kunnen leiden tot ongeregeldeheden onder het volk en in de krijgsmacht. De aardappeloproer in 1917 was een blinkend voorbeeld.⁹⁴ Voedselschaarste was een van de oorzaken van de Harskamp rellen in 1918, een van de grotere opstanden in het leger.⁹⁵ Gedurende de Eerste Wereldoorlog vonden dergelijke opstandjes vaker plaats. Er was in 1918 een gevaar geweest voor een revolutie of een massale volksopstand. Aangezien het leger gebruikt zou moeten worden om deze opstanden neer te slaan, zou dit betekenen dat de Nederlandse verdediging verzwakt werd omdat de troepen van hun standplaats moesten worden weggeroepen. De economie moest gecontroleerd worden om tijdens de oorlog schaarste te voorkomen.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog had het Nederlandse filmbedrijf zowel negatieve als positieve gevolgen ondervonden van obstructies in het internationale handelsverkeer als gevolg van de oorlog. Door de lagere import, wat mede een gevolg was van de handelsblokkade, groeide de vraag naar binnenlandse filmproducties om aan de vraag van het groeiende publiek te voldoen. Door het ontstane vacuüm kende de Nederlandse filmproductie een van haar hoogtijdagen.⁹⁶ Door het tekort werden de films echter duurder, en nieuwe producties werden voor de hoogste prijs verkocht. Dat was niet iets dat in het voordeel werkte van distributeurs en bioscoopexploitanten. Het tekort aan nieuwe films leverde ten eerste een strop op voor kleine distributeurs. Films werden duurder om aan te kopen en te importeren, kleine distributeurs konden vaak niet aan deze prijzen voldoen. Jean Desmet stopte bijvoorbeeld

⁹⁴ Maartje Abbenhuis, *The Art of Staying Neutral* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006), 219-22.

⁹⁵ Abbenhuis, *The Art of Staying Neutral*, 238-41.

⁹⁶ Blom, "Business as usual," 131-3.

tijdens de Eerste Wereldoorlog als filmdistributeur.⁹⁷ Het bioscoopbedrijf had ondanks de groei van het publiek door een brandstoftekort als gevolg van de obstructies in de handel tijdens de Eerste Wereldoorlog,⁹⁸ nadelige gevolgen ondervonden aan obstructies in het handelsverkeer. Een tekort aan films had ook stijgende filmhuur als gevolg, waardoor het lastiger werd om winst te boeken.

5.1 Nijpende problemen

Het uitbreken van de oorlog in 1939 kwam vanwege de opbouwende internationale spanning, in tegenstelling tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, voor de meeste Nederlanders niet als een verrassing. Uit de “Nota over de economische verdediging van de Nederlandse volkshuishouding” die Loe de Jong aanhaalt in zijn boek *Neutraal*, blijkt dat hierdoor de regering eerder voorzorgsmaatregelen had kunnen treffen. Vanwege de lange aanloop konden deze maatregelen sneller worden ingevoerd. Het hamsteren van geld en producten kon hierdoor voorkomen worden.⁹⁹ De regering trof direct maatregelen om de economie op gang te houden tijdens de oorlog. Uit een in het *Nieuwsblad van het Noorden* van 29 september 1939 geciteerde nota van het ministerie van Economische Zaken blijkt dat er op dat moment zes wetten ingevoerd waren, met het doel om alle grondstoffen en levensmiddelen zo efficiënt en eerlijk mogelijk te distribueren.¹⁰⁰

In de eerste weken van de mobilisatie hadden deze maatregelen weinig effect op het filmbedrijf. Enkel de distributie van voedsel werd strak gereguleerd. Ingrijpender was echter het verbod op het gebruik van private motorvoertuigen op zon- en feestdagen, dat van kracht werd op 29 september 1939.¹⁰¹ Hoewel er op dat moment nog geen sprake was van brandstofschaarste, werd besloten om dit verbod in te voeren.¹⁰²

Op 2 oktober 1939 werd in het *Officieel orgaan* bekend gemaakt dat het ministerie van Economische Zaken had besloten tot het verbod op het gebruik van particuliere motorvoertuigen op zon- en feestdagen. Voor het bioscoopbedrijf leverde dit problemen op. Het gebeurde met regelmaat dat een kopie van een film op dezelfde avond in verschillende bioscopen werd gedraaid. De film werd na vertoning met een auto vervoerd naar een andere bioscoop. Dit zogeheten pendelsysteem kon zonder auto's niet goed uitgevoerd worden. De

⁹⁷ Blom, *Jean Desmet and the early dutch filmtrade*, 306.

⁹⁸ Thissen en van der Velden, “Klasse als factor in de Nederlandse filmgeschiedenis,” 56-7.

⁹⁹ de Jong, *Neutraal*, 181.

¹⁰⁰ “De buitengewone maatregelen op economisch gebied,” *Nieuwsblad van het Noorden*, 29 september 1939, 13.

¹⁰¹ “Auto's en motorrijwielen mogen Zondaags niet meer rijden,” *Nieuwsblad van het Noorden*, 29 september 1939, 5.

¹⁰² de Jong, *Neutraal*, 187.

NBB overwoog om taxi's te gebruiken om de films te vervoeren. De wisselvallige beschikbaarheid, stiptheid en de hoge kosten van taxi's maakten dit echter tot een zeer onaantrekkelijk alternatief.¹⁰³

Het bondsbestuur besloot dat een ontheffing voor het bioscoopbedrijf de meeste wenselijke resolutie was om stagnatie te voorkomen. Op zondagavond werd immers het grootste publiek bereikt. De NBB diende per telegram een verzoek voor een ontheffing in bij het ministerie van Economische Zaken. Dit verzoek werd zonder opgave van redenen afgewezen.¹⁰⁴ Ondanks de inspanningen van de NBB viel niet te voorkomen dat het bedrijf averij opliep. In het jaarverslag meldt men dat, tot de opheffing zeven weken later, deze maatregel veel schade veroorzaakte voor het bedrijf.¹⁰⁵

5.2 Voorbereidingen voor een lange oorlog

De hinder die het bioscoopbedrijf ondervond in de eerste maanden na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog was, op het verbod op het gebruik van auto's op zondag na, gering. Toch doemden tegen het einde van 1939 meer problemen op. Door de oorlog werden er minder films geproduceerd. Daarnaast was door Frankrijk en Groot-Brittannië een handelsblokkade op de Noordzee ingesteld, waardoor het net zoals in 1914-1918 langer duurde om films te importeren naar Nederland. Daarnaast heerste er grote onzekerheid over hoelang het vervoer van films over land en zee nog mogelijk zou zijn tijdens de oorlog.¹⁰⁶ En daar kwam nog bij dat in de oorlogvoerende landen als Frankrijk, Engeland en Duitsland ook films met een sterk nationalistisch karakter geproduceerd zouden kunnen worden.¹⁰⁷ Op grond van de bescherming van de neutraliteit zouden deze films niet in de Nederlandse bioscopen vertoond mogen worden. Een tekort aan films dreigde zolang de oorlog duurde.

Uit het *Nieuwe weekblad* van 29 december 1939 blijkt dat er geen vertrouwen was in de Nederlandse filmindustrie om een tekort aan geïmporteerde films op te vangen. De schrijver zegt dat in de laatste maanden van 1939 veel plannen voor nieuwe films gepresenteerd werden. Volgens hem zouden het, zoals dat volgens hem zo vaak gebeurde, bij aankondigingen blijven. Veel aangekondigde producties kwamen voor het uitbreken van de oorlog niet van de grond af, het is niet ondenkbaar dat de schrijver van mening was dat de

¹⁰³ "Verbod van autorijden op zondag een groot ongemak voor het bedrijf," *Officieel orgaan van den Nederlandschen Bioscoop-Bond*, 2 oktober 1939, 5.

¹⁰⁴ "Verbod van autorijden op zondag," 5.

¹⁰⁵ "Een somber jaar gaat heen," 5.

¹⁰⁶ "Filmimport in oorlogstijd," 6.

¹⁰⁷ *Ibid*, 6.

oorlogsomstandigheden filmproductie niet in de hand zouden hebben gewerkt.¹⁰⁸ In het *Officieel orgaan* van 16 december vindt men dezelfde argumenten. De NBB achtte de kans groot dat de Nederlandse filmindustrie niet in staat zou zijn om een eventueel tekort op te vangen. Dit wordt in het *Officieel orgaan* onderbouwd met de aanname dat men verwachtte dat celluloid duurder zou worden om te importen.¹⁰⁹ Filmproductie kon hierdoor nog duurder worden dan gebruikelijk.

Hoewel nog geen sprake was van tekorten in 1939, leek het bedrijf, het bestuur van de NBB voorop, zich bewust te zijn van de problemen die dit toekomstscenario met zich zou meebrengen. Een tekort aan films zou leiden tot hogere huurprijzen. Het zou bioscoopeigenaren voor een dilemma stellen: of men zou winst moeten inleveren vanwege de hogere filmhuur, of zij zouden de toegangsprijzen moeten verhogen, met daarbij het risico te lopen om het publiek af te stoten vanwege de hogere entrée. In de eerste plaats zouden kleinere bioscopen hier problemen van ondervinden. Een tekort aan films was in alle opzichten ongunstig voor de voortzetting van het bioscoopbedrijf.

De NBB kondigde op 16 december 1939 in het *Officieel orgaan* uit voorzorg drie maatregelen aan. Ten eerste kondigde de NBB een verbod af op de vernietiging van oude films. Ten tweede wilde de bond inventariseren welke films reeds aanwezig zijn. Ten derde wil de NBB controleren welke films het land zouden binnenkomen. Om deze reden vroeg de NBB filmverhuurders om een opgave te doen van de films die zij in hun bezit hadden en een lijst te geven van aangekochte, maar nog niet geleverde films.¹¹⁰

Dat de NBB deze voorzorgsmaatregel nam, geeft aan dat het gevaar op een tekort zeer serieus werd genomen. De NBB bereidde zich voor op een situatie zoals in 1914-1918, waarin Nederland weer voor lange tijd neutraal zou blijven. Interessant is de wijze waarop de recente geschiedenis wellicht een rol heeft gespeeld in de reactie van de NBB. Uit het artikel "Filmimport in oorlogstijd" uit het *Officieel orgaan* blijkt dat de NBB ook reageerde naar aanleiding van ervaringen met 1914-1918. Tijdens de Eerste Wereldoorlog waren de celluloidprijzen eveneens gestegen. Distributeurs hadden destijds hun oude films verkocht aan contacten buiten het filmbedrijf, waardoor een deel van de films werd vernietigd. De huurprijzen stegen door de grote vraag aan films.¹¹¹ De NBB geeft aan van het inmiddels georganiseerde karakter van de branche gebruik te willen maken om dergelijke excessen te

¹⁰⁸ "Een somber jaar gaat heen," 5.

¹⁰⁹ "Filmimport in oorlogstijd," 6

¹¹⁰ Ibid., 7.

¹¹¹ "Filmimport in oorlogstijd," 6. Zie ook: Dibbets, "Het bioscoopbedrijf tussen twee Wereldoorlogen," 231.

voorkomen. De maatregel had vooral als doel om te zorgen dat het bedrijf minimale stagnatie ervoer van de oorlog.¹¹²

5.3 Conclusie

Vanaf september 1939 tot en met december 1939 werd het bedrijf slechts een enkele maal geconfronteerd met echte problemen als gevolg van de Nederlandse neutraliteitspolitiek. Omdat in de eerste plaats het bedrijf werd getroffen door overheidsmaatregelen was een eenzijdige reactie gewenst om voortzetting van de gewone bedrijfsvoering te garanderen. De NBB kon als enige deze rol vervullen. In het geval van het verbod op het gebruik van particuliere motorvoertuigen op zondag, werd snel in contact getreden met het ministerie van Economische Zaken om een ontheffing te regelen voor motorvoertuigen van het film- en bioscoopbedrijf. De NBB was vooral uit op voortzetting van het bedrijf zoals dat voor het verbod gebeurde, aangezien de alternatieven die werden bedacht niet. Het lukte de NBB echter niet om het ministerie van Economische Zaken te overtuigen.

Met betrekking tot de filmimport werden in september 1939 enkele problemen ervaren, maar deze verdwenen na enkele weken. Deze problemen en de ervaringen uit de Eerste Wereldoorlog leidden ertoe dat de NBB bereid was om zich aan te passen aan een toekomstscenario van een tekort. Omdat deze zaken binnen haar invloedssfeer lagen was het voor de NBB mogelijk om het bedrijf voor te bereiden op een tekort aan films als gevolg van de oorlog. De geïntroduceerde voorzorgsmaatregelen hadden ten eerste het doel om de reguliere bedrijfsvoering te kunnen continueren. Kleinere bioscopen zouden door de maatregel nog films kunnen huren, hierdoor werden zij niet direct bedreigd met sluiting. Ten tweede had de maatregel het onuitgesproken doel om de balans tussen bioscoopexploitanten en filmdistributeurs te behouden. Het afwenden van een tekort zou betekenen dat de distributeurs dezelfde machtspositie in de markt hadden als de bioscoopexploitanten. Hierdoor kon ook de machtsbalans binnen de NBB gelijk blijven. Als de distributeurs niet financieel machtiger werden, konden zij binnen de NBB niet meer macht opeisen.

¹¹² Ibid.

6: Conclusie

Het doel van dit onderzoek was om inzicht te verkrijgen in de reactie van het Nederlandse film- en bioscoopbedrijf op de door de Nederlandse overheid gevoerde neutraliteitspolitiek vanaf september 1939. Om de hoofdvraag te beantwoorden, dient eerst antwoord te worden gegeven op de vraag uit welke onderdelen de Nederlandse neutraliteitspolitiek bestond en hoe deze de omstandigheden waaronder het Nederlandse filmbedrijf moest opereren beïnvloedde? Ten tweede dient antwoord te worden gegeven op de vraag hoe verschillende spelers in het Nederlandse filmbedrijf op verschillende onderdelen van het Nederlandse neutraliteitsbeleid en de daaruit voortvloeiende omstandigheden reageerden.

De Nederlandse neutraliteitspolitiek bestond uit drie onderdelen. Het eerste onderdeel van de neutraliteitspolitiek bestond uit het in staat van verdediging brengen van het land. Het tweede onderdeel was dat Nederland de strijdende partijen gelijk zou behandelen. Een inherent onderdeel hiervan bestond uit het behouden van een neutrale publieke ruimte. De Nederlandse overheid moest de strijdende partijen overtuigen dat zij controleerde dat de publieke opinie niet ten voordele van een partij om zou slaan.

Door deze politiek veranderde de context waarin het Nederlandse film- en bioscoopbedrijf opereerde. De mobilisatie had een grote invloed op de dagelijkse bedrijfsvoering. Bij het in staat van verdediging brengen van het land werd personeel onder de wapenen geroepen en werden in enkele gevallen eigendommen van filmondernemers opgeëist.

Het film- en bioscoopbedrijf kreeg te maken logistieke problemen. Deze hielden enerzijds verband met de mobilisatie, bijvoorbeeld door het opvorderen van het treinverkeer. Anderzijds werden logistieke problemen veroorzaakt door de economische landsverdediging. Het gaat hier om maatregelen die het doel hadden om de gevolgen van handelsblokkades op te vangen. Een maatregel die het bioscoopbedrijf trof was het verbod om op zondag te rijden met auto's om brandstof te besparen. Dat maakte op zondagen het vervoer van films nog lastiger dan het de rest van de week al was.

Een derde ongunstig gevolg van de neutraliteitspolitiek op de voortzetting van het filmbedrijf was de aangescherpte filmkeuring. De CFF nam wegens de oorlogsomstandigheden het besluit om in te keuren films oorlogsbeelden te censureren. Het ministerie van Binnenlandse Zaken vroeg op haar beurt, met klemmende toon, aan de lokale autoriteiten om de vertoning van reeds gekeurde films met 'prikkelende beelden' te verbieden. De vage formulering verhulde dat het in de praktijk ging om films met oorlogs- of propagandabeelden. Hierdoor konden zowel reeds gekeurde, als nog te keuren oorlogsfilms uit de Nederlandse

bioscoop worden gehouden. Volgens de Nederlandse regering konden zowel fictie- als journaalfilms met oorlogsbeelden het publiek aanzetten tot ongeregelheden. Mogelijk lag in deze oorlogsfilms ook propaganda besloten voor een van de partijen, hetgeen onwenselijk was voor de handhaving van de neutraliteit. Binnen de regering heerste de angst dat de vertoning van dergelijke films tot manifestaties voor een bepaalde partij kon leiden. Dergelijke manifestaties waren niet alleen een verstoring van de openbare orde, maar volgens de regering zouden massale demonstraties voor een partij, als gevolg van het toelaten van propaganda tot de Nederlandse publieke ruimte, door een van de partijen aangegrepen kunnen worden om een aanval op Nederland te legitimeren. De vertoning van oorlogsbeelden vormde volgens de Nederlandse regering een gevaar voor het handhaven van de neutraliteit.

Uit dit onderzoek blijkt dat reacties op de neutraliteitspolitiek verschillen tussen (kleine groepjes) ondernemers enerzijds en de NBB anderzijds. Opvallend is dat de individuele filmondernemers meer initiatief nemen en actiever inspelen op de veranderde context waarin zij moeten opereren. Een voorbeeld hiervan is dat ondernemers het initiatief namen om reducties voor gemobiliseerde militairen te bedingen. Veel ondernemers verzochten onafhankelijk van elkaar de NBB om de “institutionele context,” het prijsreglement, aan te passen. Hierdoor was het mogelijk voor de bedrijven om zich succesvol aan te kunnen passen aan de omstandigheden. De filmondernemers moesten ook het initiatief nemen om zich te beschermen tegen de gevolgen van de neutraliteitspolitiek. Distributeurs en bioscoop-eigenaren konden onderling op lokaal niveau een tijdelijke gezamenlijke verzending van films organiseren in de eerste dagen na de mobilisatie. De individuele ondernemers bleken beter in staat om zich aan te passen aan de kansen en de gevaren als gevolg van de contextuele ontwikkeling vanaf september 1939.

De NBB reageerde als brancheorganisatie op zaken die een gevaar vormden voor de voortzetting van het filmbedrijf, maar wel vanuit een centralistische, nationale visie. Wat opvalt is dat de NBB ten opzichte van de meeste gevolgen van de neutraliteitspolitiek een afwachtende, passieve houding ten opzichte van de veranderende context had. Een voorbeeld hiervan zijn de conflicten tussen de NBB en de CFF, en tussen de NBB en het ministerie van Binnenlandse Zaken over het verbod op oorlogsbeelden in fictie- en journaalfilms. Pas nadat bleek dat de overheidsmaatregelen ongunstig uitpakten voor het bedrijf, kwam er protest vanuit de NBB. Ten opzichte van kansen binnen het film- en bioscoopbedrijf heeft de NBB ook een afwachtende houding. Enkel na het aandringen van veel ondernemers paste de NBB het prijsreglement aan om reducties voor gemobiliseerde soldaten mogelijk te maken.

Het is belangrijk om in overweging te nemen dat de NBB vaak moest reageren op zaken die buiten haar invloedssfeer lagen. Hierdoor was de NBB niet in staat om effectief te reageren op veranderingen in de context, waarin ook externe factoren betrokken zijn. Dit gegeven geldt voor zowel de reactie op het verbod op het rijden met auto's op zon- en feestdagen als het transport van films tijdens de opvoering van het treinverkeer. NBB trad in gesprek met de betrokken instanties, respectievelijk het Ministerie van Economische Zaken en de Nederlandse Spoorwegen, nadat de bedrijfsvoering door deze maatregelen verstoord werd. Het geeft aan dat de bond de intentie had om het bedrijf nog te beschermen. Voor een succesvolle aanpassing aan de contextuele ontwikkelingen was de NBB afhankelijk van externe partijen. Het ontbrak de NBB vooral aan concrete instrumenten om iets te kunnen doen, in het bijzonder aan contextuele ontwikkelingen, die buiten haar invloedssfeer lagen. Omdat de NBB daarnaast niet snel alternatieven kon opperen, moesten ondernemers onderling alternatieven te regelen.

Een deel van de acties van de NBB had vooral het doel om de status-quo op het gebied van de machts- en concurrentieverhoudingen binnen de markt en de heersende bedrijfsvoering te handhaven. Het organiseren van filmvoorstellingen voor de afdeling film van het programma voor O. en O. kan gezien worden als een actie om het bedrijf te kunnen beschermen. Door deelname aan het programma voor O. en O. kon de bond tegengaan dat andere organisaties voorstellingen zullen organiseren buiten haar om. De NBB reguleerde daarnaast ook de reducties voor militairen. Door het invoeren van regels kon de NBB ongelijke concurrentie voorkomen, waardoor bioscoopexploitanten beschermd werden voor verdere prijsdalingen. Bedrijven met minder financiële reserves werden hierdoor niet uit het speelveld verdrongen.

De NBB opereerde het best als de omstandigheden gelijk bleven aan de vooroorlogssituatie. Uit de bovenstaande reacties blijkt dat de NBB graag de normale bedrijfsvoering in stand wilde houden. Op zaken binnen haar invloedssfeer vertoont de NBB bijvoorbeeld een proactieve houding om de voortzetting van bedrijfsvoering mogelijk te maken. De NBB probeerde vanaf december 1939 het film- en bioscoopbedrijf voor te bereiden op een tekort aan films, dat eventueel zou kunnen ontstaan naar gelang het verloop van de oorlog. Tijdens de Eerste Wereldoorlog was gebleken dat de prijzen voor filmhuur aanzienlijk waren gestegen, iets waar vooral de distributeurs van konden profiteren. De exploitanten kregen een ondergeschikte relatie met de distributeurs. Het behouden van een voorraad films zou betekenen dat de prijzen niet teveel zouden stijgen. De distributeurs zouden door de omstandigheden geen versterkte ruilvoet hebben. Door in te spelen op een

tekort kon de NBB een groot gedeelte van haar leden beschermen. Het is van belang om in ogenschouw te nemen dat een eventueel tekort de machtspositie van de NBB had kunnen ondermijnen. Gedurende het interbellum vond er een strijd plaats tussen exploitanten en distributeurs om controle van het filmbedrijf, een balans werd pas in 1937 bereikt door zowel de distributeurs als bioscoopexploitanten elk de helft van de stemmen te geven in de ledenvergadering.¹¹³ Een tekort had het machts-evenwicht tussen exploitanten en distributeurs in gevaar kunnen brengen. Op zaken binnen haar invloedssfeer, waarin een gevaar dreigt voor de voortzetting van de status-quo tussen macht en concurrentieverhoudingen, probeerde de NBB zich aan te passen aan de omstandigheden.

Als antwoord op de hoofdvraag kan worden gegeven dat het film- en bioscoopbedrijf twee reacties laat zien. De filmondernemers vertonen een actieve houding ten opzichte van de mobilisatie. Zij konden zich sneller aanpassen aan de omstandigheden en zich onderling organiseren om zich te beschermen als de NBB dit niet kon. De ondernemers dwongen individueel ook de NBB om het prijsregelement, de institutionele context, aan te passen waardoor ze konden profiteren van de mobilisatieperiode. De reactie van de NBB op de neutraliteitspolitiek had eerder het doel om het bedrijf te beschermen als de bedrijfsvoering belemmerd werd, en om de balans binnen het film- en bioscoopbedrijf te behouden. In tegenstelling tot de ondernemers had de NBB een passieve of hooguit reactieve houding ten aanzien van de neutraliteitspolitiek. Dit reactiepatroon lijkt een gevolg te zijn van de problematiek waar de NBB op reageerde. Vaak ontstond deze buiten haar invloedssfeer.

Een opvallend resultaat van dit onderzoek is dat blijkt dat de NBB niet een almachtige organisatie was. Voor zaken die buiten haar invloedssfeer lagen, zoals beleid van de overheid, is dit niet heel bijzonder. Dit valt te herleiden tot de overigens voor de hand liggende omstandigheid dat er grenzen zaten aan de macht van de NBB. De NBB kon het film- en bioscoopbedrijf enigszins reguleren en regels afdingen bij haar leden, maar voor zaken die buiten het film- en bioscoopbedrijf ontstonden was de NBB afhankelijk van externe partijen. Het ontbrak de NBB aan machtsinstrumenten om externe partijen te beïnvloeden. Maar opvallender is dat tijdens het onderzoek ook naar voren komt dat de NBB ook binnen het filmbedrijf niet de almachtige alleenheerser was.

¹¹³ Dibbets, "Het bioscoopbedrijf tussen twee wereldoorlogen," 257.

Dit is opvallend omdat uit de literatuur over het film- en bioscoopbedrijf van de jaren dertig vaak het beeld ontstaat dat de NBB een almachtige organisatie was met ultieme controle over het bedrijf. De geschiedenis van de NBB wordt door veel auteurs te kort besproken, waardoor dit beeld ontstaat. Een voorbeeld is het artikel “Explanations for the Restrained Development of the Dutch Cinema Market in the 1930s” van Jaap Boter, Clara van Pavort-Overduin en John Sedgwick. In dit artikel wordt de NBB in de jaren dertig op een dergelijk wijze beschreven waardoor het lijkt alsof zij de machtigste speler binnen het film en bioscoopbedrijf was.

During the economic crises of the 1930s, the executive committee of the NBB increasingly stepped in to regulate the cinema market through minimum price agreements and the prevention of further expansion.¹¹⁴

De auteurs schrijven dat het bestuur van de NBB steeds vaker ingreep om het film- en bioscoopbedrijf te reguleren. In de zinsnede “increasingly stepped in” dichten de auteurs dichten de NBB te veel macht toe.¹¹⁵ De auteurs hebben omwille van de aard van hun artikel, dat ingaat op de redenen waarom het bioscoopbezoek in Nederland achterbleef in vergelijking met de rest van de wereld, geen tijd om aandacht te schenken aan het functioneren van de NBB. De resultaten van dit onderzoek geven aanleiding om met betrekking tot het eind van de jaren dertig het beeld over de almachtige positie van de NBB te nuanceren.

De NBB was ook binnen het film- en bioscoopbedrijf geen almachtige, actief sturende instantie. De bond nam met name beslissingen die in het belang waren van haar leden, hetgeen het gebrek van initiatief vanuit het bestuur van de NBB verklaart. Als de NBB inspeelde op haar leden, dan kon zij weinig fout doen. Het was voor de NBB van belang om mee te gaan in de wensen van de ondernemers. Het meest sterke voorbeeld is de welwillendheid van de NBB om reducties toe te staan op de toegangsprijzen voor gemobiliseerde militairen. De NBB had het verzoek kunnen negeren, maar dit had op protest kunnen rekenen vanuit de bioscoopexploitanten. Door de reducties kon een grote groep klanten naar de bioscoop worden getrokken, het weigeren van de reducties zou tegen de

¹¹⁴ Boter, van Pavort-Overduin en Sedgwick, “Explanations for the Restrained Development of the Dutch Cinema Market in the 1930s,” 645.

¹¹⁵ Ibid.

belangen van de bioscoopexploitanten zijn ingegaan. De NBB koos er dan ook voor om de ondernemers niet tegen de haren in te strijken, en de reductie in te voeren.

Als de NBB initiatief nam, dan deed zij dat ook om de belangen van haar leden te beschermen. Een voorbeeld hiervan zijn de voorzorgsmaatregelen die de NBB in december 1939 nam om het film- en bioscoopbedrijf voor te bereiden op een mogelijk tekort aan films. Zoals uitgelegd was een tekort enkel in het voordeel van de filmdistributeurs. Als gevolg van een tekort zouden de filmdistributeurs een sterkere handelspositie dan de bioscoopexploitanten hebben gehad, waardoor een relatief kleine groep ondernemers haar wil had kunnen opleggen aan een grote groep ondernemers. Het was bovendien niet ondenkbaar dat de distributeurs binnen de NBB meer macht zouden kunnen opeisen. Een tekort was tegen het belang van de grootste groep ondernemers. Als de NBB de bioscoopexploitanten niet bediende dan zou na enige tijd haar positie onder druk komen te staan.

De bestaande literatuur geeft een kader om te verklaren waarom de NBB beleid maakte waarmee de belangen van haar achterban werden vervuld. Dibbets schreef in zijn artikel “Het bioscoopbedrijf tussen twee wereldoorlogen” al dat de NBB bij de meeste exploitanten weinig meerwaarde had buiten dat zij te beschermd werden tegen concurrentie en de overheid. Het verbond was een “verstandshuwelijk”.¹¹⁶ De achterban, in het bijzonder de bioscoopexploitanten, de grootste beroepsgroep vertegenwoordigd in de NBB, moest tevreden worden gehouden.

Uit zijn artikel valt op te maken dat de leden een rol hadden in de vorming van het beleid van de NBB tijdens de jaren dertig, hetgeen de legitimiteit van de bond had gesterkt. Veel van de maatregelen die het kartel-beeld beïnvloedden kwamen uit de koker van de leden. De bouwstop op nieuwe bioscopen in 1935 kwam op vraag van haar leden. Belangrijker nog, de NBB had niet het enige zeggenschap over het bedrijf. Het prijsreglement kon pas na stevige onderhandelingen met de ondernemers ingevoerd worden.¹¹⁷ Het beeld dat Dibbets in dit artikel schetst, wordt bevestigd, zo niet versterkt, door de resultaten van dit onderzoek. De positie van de NBB was in de jaren dertig nog niet vanzelfsprekend. Als de NBB structureel keuzes zou maken die in strijd zouden zijn geweest met de belangen van het grootste deel ondernemers, zou dit tot protest kunnen leiden. De NBB kon haar machtspositie slechts consolideren als zij deed wat gunstig was voor haar leden.

Binnen het debat over de Nederlandse bioscoopcultuur wordt een aanzet gegeven om het beeld van de NBB als almachtige sturende organisatie te herzien. De Jong, van Oort, en

¹¹⁶ Dibbets, “Het bioscoopbedrijf tussen twee wereldoorlogen,” 249, 254-6.

¹¹⁷ Ibid., 256-8.

Van der Velden schreven in hun artikel “De bewogen begin jaren van de Nederlandse bioscoopbond” al een advies om dit beeld te herzien met betrekking tot de moeilijke ontwikkeling van de NBB vanaf de eerste verbonden in 1918 tot het uitgroeien tot een stabiele macht in 1926. Tijdens de jaren na de oprichting van de NBB kon de bond moeilijk legitimiteit vinden. De organisatie kon volgens hen pas tot wasdom komen nadat was gebleken de ondernemers profijt hadden van de organisatie. Pas toen het grootste deel van de ondernemers zich aansloot bij de bond, kon de NBB door middel van het uitsluiten van niet-geregistreerde ondernemers uit de markt haar macht consolideren.¹¹⁸ De Jong et. al. constateerden dat de positie van de NBB niet vanzelfsprekend was, het ontstaan was een langdurig proces geweest waarin telkens bleek dat het lastig was om alle kleine ondernemers te verenigen. Voor de late jaren dertig mag hetzelfde worden aangenomen. Uit dit onderzoek blijkt de NBB reageerde om haar legitimiteit te waarborgen. De positie van de NBB binnen het bioscoopbedrijf was in de late jaren dertig nog steeds niet zo vanzelfsprekend en onontkoombaar, dat de bond zich kon veroorloven de wensen van haar leden te negeren. In die zin levert dit onderzoek een verdere nuancering op van het in de literatuur soms opgeroepen beeld van de NBB als ongenaakbare heerseres over het Nederlandse filmbedrijf.

Een interessant aspect van de reacties van het film- en bioscoopbedrijf is de rol die de ervaringen uit de Eerste Wereldoorlog lijken te spelen. Het gevaar van een tekort aan films als gevolg van de oorlogsomstandigheden werd door de NBB vroeg opgepakt, mede op basis van ervaringen uit 1914-1918.¹¹⁹ Ook de bioscoopondernemers lijken in hun verzoek om een reductie voor gemobiliseerde militairen beïnvloed te zijn door de ervaringen uit het verleden. Zoals reeds besproken in de inleiding en het tweede hoofdstuk, valt uit de bestaande literatuur op te maken dat de bioscopen veel aanloop gekend hadden van gemobiliseerde soldaten tijdens de Eerste Wereldoorlog.

Keetie Sluyterman pleit voor het belang van de context in het begrijpen van ondernemersstrategieën. Sluyterman stelt dat ondernemersstrategieën worden beïnvloed door economische, sociale, culturele en politieke factoren.¹²⁰ Uit de resultaten van dit onderzoek blijkt echter ook dat de ondernemersstrategieën beïnvloed worden door ervaringen uit het verleden. Daarom wordt voorgesteld om de historische context sterker te betrekken in het onderzoek van ondernemersstrategieën. Voor vervolgonderzoek kan het interessant zijn om te

¹¹⁸ De Jong, van Oort en van der Velden, “De bewogen begin jaren van de Nederlandse bioscoopbond,” 23-40.

¹¹⁹ “Filmimport in oorlogstijd,” 6.

¹²⁰ De Jong, *Joodse ondernemers in het Nederlandse film- en bioscoopbedrijf tot 1940*, 17.

onderzoeken of er in andere sectoren dan het filmbedrijf ook sprake is van een historische factor die ondernemersstrategieën beïnvloed.

Belangrijk is dat de aannames die in dit historische onderzoek zijn gemaakt specifiek betrekking hebben op het macroniveau van het Nederlandse film- en bioscoopbedrijf. Vanwege het verkennende karakter van het onderzoek zijn voornamelijk de twee belangrijkste vakpublicaties gericht op het filmbedrijf besproken. De reacties van individuele ondernemers konden hierdoor minder goed gevonden worden. Hoewel door het georganiseerde karakter van het Nederlandse film- en bioscoopbedrijf een representatief beeld kan worden geven loopt men toch het gevaar om iets te missen. Daarom kan het voor vervolgonderzoek interessant zijn om persoonlijke archieven van filmondernemers te onderzoeken. Deze bronnen zouden op een microniveau een beter beeld geven kunnen geven. Het hier gepresenteerde onderzoek kan gebruikt worden als een kader om zulke micro-historische onderzoeken, bijvoorbeeld naar reacties op lokaal niveau of die van individuele ondernemers, een startpunt te geven.

De periode na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog was geen gemakkelijke voor het film- en bioscoopbedrijf. De individuele ondernemers en de NBB konden voorkomen dat het bedrijf grote hinder ondervond. Het film- en bioscoopbedrijf moest draaiende gehouden worden, het liefst met handhaving van de heersende status-quo in de sector. De nieuwe mobilisatieperiode moest overleefd worden, het liefst alsof de oorlog niet zou bestaan. De NBB maakte dit in het *Officieel orgaan* van 1 september al duidelijk in het artikel “Zorgen in oorlogstijd”. Film moest blijven wat het was, een middel tot amusement en educatie. Maar het film- en bioscoopbedrijf moest zeker niet leiden onder de oorlog. Het blijkt misschien nog het duidelijkst uit de uitspraak waarmee het artikel eindigde: ““Ne Quid res publica detrimenti capiat”... Opdat het gemeenebest geen schade lijde!”¹²¹ Het vat de ondernemersstrategie bijna perfect samen. Alles moest voorlopig blijven zoals het was, oorlog of niet.

¹²¹ “Zorgen in oorlogstijd,” 2.

Literatuurlijst:

Abbenhuis, Maartje. *The Art of Staying Neutral*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006.

“ACHTER DE MAGINOT-LINIE verboden.” *Nieuwe weekblad voor de Cinematografie*, 15 september 1939.

“Afdeling „film” bij generalen staf.” *Officieel orgaan van den Nederlandschen bioscoopbond*, 16 september 1939.

“Auto’s en motorrijwielen mogen Zondaags niet meer rijden.” *Nieuwsblad van het Noorden*, 29 september 1939.

“Bedenklijke Maatregelen.” *Officieel orgaan van den Nederlanschen Bioscoop-Bond*, 16 september 1939.

“Bedenklijke Maatregelen.” *Officieel orgaan van den Nederlanschen Bioscoop-Bond*, 2 oktober 1939.

“Bioscoop-auto.” *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 14 oktober 1917.

“Bioscoopvoorstellingen voor militairen.” *Nieuwe weekblad voor de cinematografie*, 13 oktober 1939.

“Bioscoopvoorstellingen voor militairen.” *Officieel orgaan van den Nederlandschen Bioscoop-bond*, 2 oktober 1939.

“Bioscoopvoorstellingen voor militairen.” *Officieel orgaan van de Nederlandschen bioscoopbond*, 16 november 1939.

Blom, Ivo. “Business as usual?: Filmhandel, bioscoopwezen en filmpropaganda in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog.” In *Leven naast de catastrofe. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog*, geredigeerd door Hans Binneveld, Martin Kraaijestein, Marja Roholl en Paul Schulten, 129-43. Hilversum: Verloren, 2001.

_____. *Jean Desmet and the Early Dutch Film Trade*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2003.

Boone, Marc. *Historici en hun metier: Een inleiding tot de historische kritiek*. 4^e druk. Gent: Academia Press, 2015.

Boter, Jaap, Clara van Pavord-Overduin en John Sedgwick. "Explanations for the Restrained Development of the Dutch Cinema Market in the 1930s." *Enterprise & Society* 13, nr. 3(2012): 634-71.

Brok, Anja. "War, Neutrality and Mobilisation: Securing the Unemployed in Germany and the Netherlands 1914-1927." PhD diss., University of Western Australia, 2013.

"Centrale regeling filmverzending," *Officieel orgaan van den Nederlandschen bioscoopbond*, 1 september 1939.

"Dagen van spanning." *Nieuwe Weekblad voor de Cinematografie*, 1 september 1939.

"De buitengewone maatregelen op economisch gebied." *Nieuwsblad van het Noorden*, 29 september 1939.

"De censuur op Journaals." *Nieuwe weekblad voor de Cinematografie*, 29 september 1939.

"De buitenlandse journaals." *Nieuwe weekblad voor de cinematografie* 20 oktober 1939.

"De Heer van Staveren over de Oorlogs-Journaals." *Nieuwe weekblad voor de cinematografie*, 29 september 1939.

"De Maginot-linie: Verwarring tusschen filmtitel en filmaankondiging." *Algemeen Handelsblad*, 13 september 1939. "De verboden film: Maginot-Maginot-Maginot." *De tijd*, 14 september 1939.

"De oorlogsjournaals." *Nieuwe weekblad voor de cinematografie*, 3 november 1939.

Dibbets, Karel. "Spreekende films: de komst van de geluidsfilm in Nederland 1928-1933." PhD diss., Universiteit van Amsterdam, 1993.

_____. "Het bioscoopbedrijf tussen twee wereldoorlogen." In *Geschiedenis van de Nederlandse film en bioscoop tot 1940*, geredigeerd door Karel Dibbets en Frank van der Maden, 229-270. Weesp: Het Wereldvenster, 1986.

Dibbets, Karel en Wouter Groot. "Which Battle of the Somme?: War and neutrality in Dutch Cinemas, 1914-1918." *Film History: An International Journal* 22, nr. 4 (2010): 440-52.

Diettrich, Katinka. "De Nederlandse speelfilm in de jaren dertig." In *Geschiedenis van de Nederlandse film en bioscoop tot 1940*, geredigeerd door Karel Dibbets en Frank van der Maden, 105-44. Weesp: Het Wereldvenster, 1986.

"Een somber jaar gaat heen." *Nieuwe weekblad voor de cinematografie*, 29 december 1939.

"Eene bioscoopauto." *Het Nieuwsblad van het Noorden*, 15 oktober 1917.

"Filmimport." *Jaarverslag Nederlandsche Bioscoop Bond 1939*, 1 April 1940.

"Filmimport in oorlogstijd." *Officieel orgaan van den Nederlanschen Bioscoop-Bond*, 16 december 1939.

"Filmvoorstelling voor gemobiliseerden." *Nieuwe weekblad voor de cinematografie*, 22 september 1939.

Van Gelder, Henk. *Hollands Hollywood: Alle Nederlandse speelfilms 1934-1990*. Amsterdam: Uitgeverij Luitingh-Sijthoff, 1995.

van Gent, Thomas. "Het falen van de Nederlandse gewapende neutraliteit, september 1939 - mei 1940." PhD diss., Universiteit van Amsterdam, 2009.

“Het bedrijf in mobilisatietijd.” *Jaarverslag Nederlandsche Bioscoop Bond 1939*, 1 April 1940.

“Het vraagstuk van de buitenlandsche journaals.” *Nieuwe weekblad voor de cinematografie* 20 oktober 1939.

de Jong, Fransje. “*Joodse ondernemers in het Nederlandse film- en bioscoopbedrijf tot 1940.*” PhD diss., Universiteit Utrecht, 2013.

de Jong, Fransje, André van der Velden en Thunnis van Oort. “De bewogen beginjaren van de Nederlandse bioscoopbond.” *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 16, nr. 2 (2013): 23-42.

de Jong, Loe. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. Vol. 2, *Neutraal*. Den Haag: Martinus Nijhoff, 1969.

de Jong, Mirande. *Gids voor Nederlandse filmtijdschriften: van 1912 tot heden*. Amsterdam: Stichting Film en Wetenschap, 1990.

“Keuring oorlogsjournaals.” *Officieel orgaan van den Nederlanschen Bioscoop-Bond*, 16 oktober 1939

“Neutraliteit en Journaals.” *Nieuwe weekblad voor de Cinematografie*, 15 september 1939.

“Niet de klok achteruit.” *Nieuwe weekblad voor de cinematografie*, 3 november 1939.

Leefflang, Thomas. *Verboden voor Joden: De bioscoop in de oorlog*. 2^e editie. Soesterberg: Aspekt, 2009.

“Ontwikkeling en ontspanning voor de gemobiliseerde troepen.” *Nieuwe weekblad voor de cinematografie*, 29 september 1939.

van Oort, Thunnis. “Het Nederlandse filmtijdschrift en de markt.” *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 13, nr. 2 (2010): 157-174.

“Radio en theaterbezoek.” *Nieuwe weekblad voor de cinematografie*, 15 september 1939.

“Reductie aan militairen.” *Officieel orgaan van de Nederlandschen bioscoop-bond*, 16 oktober 1939.

“Reductie voor militairen.” *Officieel orgaan van den Nederlandschen bioscoop-bond*, 1 september 1939.

“Reductie voor militairen.” *Nieuwe weekblad voor de cinematografie*, 8 september 1939.

“Resultaat na overleg.” *Officieel orgaan*, 1 november 1939.

Schiweck, Ingo. “Dutch-German Film Relations under German Pressure and Nazi Occupation, 1933-45.” In *Cinema and the Swastika: The International expansion of Third Reich Cinema*, geredigeerd door Roel Vande Winkel en David Welch, 207-19. New York: Palgrave-Macmillan, 2007.

The Worlds Two Wars: Teruel Falls and Tsingtao Burns.” *LIFE*, 24 januari 1938.

Thissen, Judith en André van der Velden. “Klasse als factor in de Nederlandse filmgeschiedenis. Een eerste verkenning.” *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 12, nr. 1 (2009): 50-72.

“Uit de pers: Geen politiek in het leger.” *De Limburger koerier*, 27 oktober 1939.

Vande Winkel. Roel. “Filmjournaals in bezet Nederland (1940-1944): De Nederlandse nieuwsfilmoorlog in internationaal perspectief.” *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 6, nr. 1 (2003). 72-90.

“Veel belangstelling voor oorlogsfilms in Amerika.” *Nieuwe Weekblad voor de Cinematografie*, 27 oktober 1939.

“Verbod van autorijden op zondag een groot ongemak voor het bedrijf.” *Officieel orgaan van den Nederlanschen Bioscoop-Bond*, 2 oktober 1939.

“Vragen van kamerlid Schaepman.” *Officieel orgaan van den Nederlanschen Bioscoop-Bond*, 1 november 1939.

“Zorgen in oorlogstijd.” *Officieel orgaan van den Nederlanschen Bioscoop-Bond*, 1 september 1939.